नं० ६८६-घ

श्राद्धकाण्डिका

(धर्मशास्त्रम्)

(संपूर्णम्)

नं० ६८५-घ

पत्राणि ३७+४४=८१

(४४+३७=पत्रा
८१ पत्रा)

४ ४
३ ७

६८६-घ

नं० श्राद्धकाशिका (संपूर्णा)

(श्राद्धकल्पसूत्रवृत्तिः)

पत्राणि 3० + 44 = ८१ (धर्मशास्त्रम्)

पत्राणि ३७+४४ = ८१

पत्रे ८१

नं० ५७२९६

श्राद्धकल्पसूत्रवृत्तिः

श्राद्धकाशिका

८१ पत्राणि

सूत्रकृत् ...

अथ श्राद्धकाशिकाप्रारंभः

श्रीगणेशाय नमः ॥ यस्य स्मरणमात्रेण तु पारमास्तं कात्यायनं मुनिवरं गौरसामभिवंदे ॥ सिक्ताः फलंति यजुषामिह याजकानां स्वर्गा
दीनि विविधानि फलानि जन्म जन्मं । कर्कोपाध्यायरिदंगंभीरवचनैः स्वतंत्रं पतो स्मारमदुर्बोधं यतनो हलायुध इति व्याख्यातवानस्म
दं भूपोपि प्रतिषेधकारिवचनैः स्मार्तैर्मया काशिकास्तत्रस्मो परिसंख्यायोघतिमिरध्वंसाय तंतमतेः मंत्रार्थव्यंजनाद्धाकैर्विशे
षेति प्रकाशनात् अस्मान्वयमिदं नाम ग्रंथस्य श्राद्धकाशिका नित्यानंदइतीह पाज्ञिकवरो जातस्सरोपः सुतः स्मार्तोग्नौ विरि
तन्त्रिपोतिसुखस्मारव्यो जगतस्मृतः तस्यचैषोप्यभवत्स्म तिलचतुरः शास्त्रेषधीती श्रौतो विष्णुमिश्र इमं निबंधमकरोत् कृष्णः कृ
तीतत्सुतः तत्र पूर्वं पौर्णमासी सुतरामुपवसेदिमादिना श्रौतकर्माण्युपदिश्याथातो गृह्यस्थालीपाकानामित्यादिना स्मार्ती
मथ्याख्यायावशिष्टं श्राद्धकर्मेव वक्तव्यमिति तत्र मारभते अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत अपरपक्षः कृष्णपक्षः चांद्रमासे शुक्ल श्रा॰
कृष्णपक्षयोः पूर्वापरत्वं संभवात् श्राद्धमिति पितृन्नरानं कर्म कुर्वीतेति विधायकं परं न तु त्रिपरमिदं स तंत्रेन्न परत्वेपेक्ष्य १
कत्वमत्र पपन्नं तथाहि प्रोष्ठपद्याअपरपक्षे मासि चैवमिति शौनकः अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् हेमं

तयोऽप्यवर्षासु पंचपात्ति पमन्वहमिति मनुः कन्याकुंभवृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदेति मात्स्ये पद्मवचनेन सर्वापरपक्षेषु कर्त्त
व्यतोऽपरेद्युः तथाप्यपरकृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने इति वचनात् प्रतिदिनकर्त्तव्यता प्राप्ता श्राद्धानीति वचनमुचितं तथा
त ब्राह्मणादिवानुवर्णपायेन्नपाकुर्वीरन्निति वाकुर्मोऽतिचे माघेति अतस्थापरपक्षे श्राद्धानि कुर्वीरन्निति सत्रे प्रयानत्वं
उच्यते अपरपक्षे षिति बहुत्वमुपपन्नमिति पदकृतं तनः तथा सति सर्वसामान्ये नास्यापरपक्षस्य वीप्सा व्यानुपपत्तेः
तथा च पुराणसमुच्चयेऽन्य स्मृतौ च कृपदृषस्यामावास्या पक्षान्यपरे स्मृताः तेषां पुण्यतमः पक्ष आषाढ्याः पंचमस्तु परस्मादि
परस्थिश्राद्धानीति वचनमुचितमिति तन्न तथा सत्येकोद्दिष्टपार्वणानि तस्य श्राद्धादीनि प्राप्नुयुस्तन्मा भूदिति पार्वणाः स्मत्वैने
क्यमुक्तं तथा चोक्तं कन्यागते सवितरि दिनानि दश पंच च पार्वणेनैव विधिना तत्र श्राद्धं विधीयत इति नन्वेवं पार्वणत्वेनैको
चतुर्दश्योद्दिष्टस्यापि पार्वणादिनिषेधस्य काणतेरिति चेन्न तस्य श्राद्धपक्षव्यतिरिक्तश्राद्धेषु क्षयाहादिपक्षविभागाय वृत्त
देशः पार्वणनिषेधस्य पर्यवसानात् मन्वरपि कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीं श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न

२ तथेतराः पक्षश्राद्धेतु कस्माजिनिः नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने नैव नंदादिवर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी इति परस्पिचात् वेरपेपित्स्या
कुर्वीरन्निति तत्रापि न तथा समस्तथिषु तानधिकृतानामधिकारः स्यात् न्याभोदिति कुर्वीत नमधिकारि विशेषणेन कामश्रुतं तत्र सर्वा
परपक्षेषु हेमंतग्रीष्मवर्षासु परपक्षास्तेषु कन्यार्क भत्रय स्थ कर्केत्र पक्षत्रापि मा पर परपक्षस्तु राप तमः कालस्तत्र पार्वणमधिका
रिकं पौरिति सिद्धं. संमतिकालांतरानुपदेशाश्च मावास्यादिह स्थानस्येति चेत्र अपरपक्षशब्दस्योपलक्षणार्थत्वे पानतत्संपदे
पपजेतन्त्वेवमपि कन्याराप्र पक्ष इति वाच्ये अपरपक्ष इति गौरवे किमर्थं पितृकर्मणि प्रतिज्ञाते चांद्रमासोऽपराह्णातापनो
ये मितत्वे बः तथा चोक्तं आश्विके पितृकर्मेष च मासश्चांद्रः प्रशस्यते तथा सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः
पार्वणे चाष्टका श्राद्धे चांद्रमासो महालय इति वृहस्पतिरपि वरस्य दर्पमाने चंद्रस्य पितृकर्मणि तथा तथैव पितृकामादे राम:
मासश्चांद्रमसः स्मृतः अपि च विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनस्मृतः औपकर्मस्थ चांद्रः स्यादेवमासविधिस्मृतः २
ति अत्रेत निर्मतेः किंपक्ष श्राद्धं नित्यं काम्यं चेति तत्र काम्यमित्येके नाभ्यंति पितरश्चेति ज्ञात्वा मनसि पानरः पक्षश्राद्धं न कुर्वते

तस्य रक्तं पिबन्तीति तेऽस्य कारणेन प्रत्यवायश्रवणात् । शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेदिति मन्त्राच्च नित्यमित्यमेनोऽभयं पितॄणा
थाऽसौ स्वात्रगीपतेत्रस्य वा दृष्टिभिः फलदानः सन्ततावग्रः सकाम्यमहवित्तासुतः पितृवत्र सदा श्राद्धं प्रोक्तं पक्षं प्रदास्यतीमा
दिनान्तं प्रतीक्षामहे सर्वे मुञ्चिष्ठिमिव कर्षकः काम्यदापो भवेत्कश्चित्कुले स्यच्छ्राद्धदानं रक्षसादिवाक्यात्तस्य च प्रतीते
: तस्मात् स्वभयप्रवत्यं तत्र नित्यकाम्ययोः संकटे काम्यस्य बलवत्त्वान्नित्यं प्रसंगात्सिध्यतीति माधवाचार्यः काम्यानुष्ठा
नेनैव नित्यस्यापि सिद्धिः तथा च संग्रहकारः काम्यतन्त्रेणानित्यस्य तन्त्रेणाद्धस्य सिध्यतीति एवं च सति काम्ये स
वीणोपसंहारे नियमाभरणी मघायुगादिषु विवाहादिष्वपि निषिद्धकालेऽपि पिण्डदानं महालये भवतीति । तथा च पद्मे वा
रेपाते च संक्रान्तौ युगादिषु च महालये । तर्पणे पिण्डदाने च तीर्थे दोषो न विद्यते । तर्पणे तिलानां ब्रह्माण्डेऽपि कस्यपोगादि
विद्धेऽपि तद्दिनेऽपि स्यात्तन्नन्दे चैता अपि आश्वदपि कंसप्रामे मघा वा पित्र्ययोदशी स्याहेतुनापि समासमपिण्डनिवेदनं स्मृतं हृदु
मनुरपि । महालये चतुर्दश्यां मघायां प्रत्यवाननि पिण्डनिवेदनं कुर्याद्यस्मशास्त्रहतः पितामहस्य पक्षे चतुर्दश्यां मघायां तद्दिने प

३ दिपिंडनिर्वापणं कुर्यात्तस्मैर्धेशास्त्रघातिनः अपिच तीर्थे संवत्सरे श्राद्धे पितृपक्षे महालये पिंडदानं प्रकुर्वीत युगादिभरणीमघे त
थामहालयेपक्षेपाहेव र्षेपुत्रस्य जन्मनि तीर्थेषु निर्वपेत्पिंडान्रविवारादिकेष्वपीति नन्वेवं भरणीमघायुगादिरविवारादि
षुपिंडनिषेधकानि अपने विषुवे चैव मघायां च युगादिषु श्राद्धं कुर्वीत पललेन पिंडनिर्वपणं विना मघायुगादौ भरण्यामपने
विषुवे तथा पिंडदानं न कुर्वीत यः पराह्णे स्मृतजीवितपार्स्म्यवापेत्वं वापि पितृपक्षे विशेषतः तत्र संकल्पनं कुर्यात्पितृणां पुष्टि
दः सुहान्त्वात्रिथ्युगादिश्च मघा च भरणी तथा श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत पिंडनिर्वपणं विना तथा मघा भरण्यां च त्रयोदश्यां विशेष
तोऽपि पक्षस्य द्वादश्यां मघास्ते निपते यदि तत्र संकल्पनं श्राद्धं पिंडनिर्वापवर्जितं मघायुगादौ भरण्यां संक्रांतौ रविवा
सरे पिंडदानं प्रकुर्वीत परेऽह्नि जीविताः स्मृतान् सतश्च मघायां पिंडदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति कन्यायां सकन्यापाद राम:
श्यां क्षयाहे प्रत्युदयाहेते: मघायुगादौ भरण्यां श्राद्धं कुर्यात्तद्विषः पिंडदानं न कुर्वीत तच्च स्यात्स्वपवासरे वैशाखस्य ३
तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च: श्राद्धं संक्रांतिवत्कुर्यात्तत्पिंडनिर्वपणं विना युगादौ पितृनक्षत्रे तथा मन्वंतरादि

ब्रः अर्घे पिंडनं कुर्वीत वैस्म वं श्राद्धमाचोदित्यादिनिवाक्यान्मनर्थकानि स्युरितिचेत् सत्यं एतानि वाक्यानि तिथिवारनक्ष
त्रसंक्रांतिग्रहणादिनिमित्तक्रियमाणेषु काम्यश्राद्धेषु पिंडदाननिषेधार्थानि पुनः पक्षश्राद्धेति ग्रहणादिनिमित्तश्राद्धे
षित्वविरोधः अमघायांव्यतीपाते च संक्रांतौ विज्यादिभिर्विरोधात् अथ पार्वणे नैव विधिनेत्युक्तं तत्रैकपार्वणं किंवा
द्विपार्वणं उत चतुःपार्वणं चेति पक्षः अत्रोच्यते पार्वणे कोद्दिष्टयोरप्यासत्वात्सर्वत्रापि पार्वणधर्मत्वात्त्रिपार्वणं विहितत्वाच्चे
ति तत्र षासिकापार्वणोमास्ये ततः प्रभृति संक्रांतावुपरागादिकर्मसु त्रिपिंडमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृतेहनि प्रजापति
रपि संक्रांतावुपरागे च वर्षोत्सवमहालये निर्वपेत्पिंडत्रितयमिति आह प्रजापतिरिति द्विपार्वणे तु कात्यायनः अर्ध
समन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशं प्रत्याब्दिकाविशेषेषु पिंडाः स्युः षडिति स्थितिरिति चतुःपार्वणमापस्तंबः कुपीठ
दशा देवसंप्रेतपक्षेतु सर्वदा पयातीर्थे गया पांच एव धर्मः सनातनः आहे पितरस्तते मातातातो मातामहस्तथा मा
तामहपत्नीतोदघात्पेतपक्षेतु सर्वदा सुमंतुः पितृभ्यः परमं दद्यान्मातृभ्यस्तदनंतरं ततो मातामहेभ्यश्च तत्पत्नीभ्य

५ लैथैववचनाग्नां पांचनयातीर्थे प्रेतपक्षे विशेषतः कुर्यादादशाद्देवमेमेकोद्दिष्टमतः परं एवं वचनविप्रतिपत्तावुच्यते तत्र अपार्वणाच
तुः पार्वणापाये ध्याकमंसपाहनवमी विषयत्वे नपातिशेष्यातौ द्विपार्वणा सेवपक्षध्यादे षडनिष्टे तेनथाचतद्ध वल्कन। पितापि
तामहश्चैव तथैव प्रपितामहः समीतेनेपुत्रानस्तवैमातृपक्षेविशेषतः भुंजंति विप्र कार्येषु पितरो न हि तास्तदा तस्माद्धिमान्
पितृन विघातान् पितृ वत्तान भ्राज पते द्विपार्वणं म कर्त्तव्यं विनाभ्या द्वि क्षपहानि पितरो यत्र पूज्यंते तत्र मातामहाध्रुवं आवि
शेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्ता कं ब्रजेदिति कष्मञ्च गावनुनात व्यासेति पितृन्मातामहांश्चैव द्विजेभ्यान नपर्वप दिति पु
लस्त्यः मातुः पितामाम्भत्रपौमातामहास्मृताः तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः हनिस्वादे पार्वणं कुरुते प संकेप लेपि
तहेतुतः मातामहं नकुरुते पितृहास्तेपि जापतदिति सत्कारो पिच्चौ स्थौ निंद्रानिजि एकवत् पार्वणो द्वापाहनवमी विष राम
ये तथाचपाराशरः पितृर्गतस्यैवत्वमो रसस्यात्रिपौ लुस्वं सर्वत्राणो कुगोत्राणामेकाद्दशे वमतेहानि नवम्यांतु हद् वल्कः गणां ४
पांपुष्करे चैवतथैवान्वष्टकासु च पितृमुख्येन कर्त्तव्यं पार्वणान्नाचतुष्पामिति न न्वेवमन्वष्टकासु नवम्यांपरे आहुस्तु

दाहतं पितामहिमातामह्यां तु ततो मातामहां तत्क्रमितमादिवचनविहितेन वैदेवसंविधेयेत मेवं अन्वष्टकास्विति वृद्धस्त्रसंप्तिर्विसर्प
वसनात्न्यामिश्रकार्तव्ये नवदैवतम मन्वष्टकास्वपत्न्यं तं च न विहितुमर्हति नापरपक्षे नवमीविषयं अतो द्वादशदैवतमपरप
क्षेनवमीविषयमावश्यमिति सिद्धं अन्नया न वदैवत्म मातृणां पृथक्त्वे न मातामह्यादीनां पृथक्त्वेन द्विजरतीयायतेः
तथात्वपुराणसमुच्चये सर्वासामेव मातॄणां श्राद्धं कन्यागते रवौ नवम्यां च प्रदातव्यं ब्रह्मलग्नपराणपत्तः पितृमातृकुलेना
पीपाः काश्चित्समतास्त्रियः सर्वे द्वादशीमातेऽनेयास्तासां श्राद्धं प्रदापयेत् वृद्धौ तु मातृपूर्वं हि श्राद्धं कुर्वीति बुद्धि
मान् अन्वष्टकासु सर्वासु पितृपूर्वं समाचरेत् तामिस्रपक्षे नवमीयापुराणात तनभस्यके चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृम
धौमनीषिभिः पितृणां तु त्रयः पिंडा मातृपूर्वास्तथा त्रयः मातामहानामप्येवं त्रयो मातामहीषु च एवं कुर्वेन ततः श्राद्धं
मातृणां चैन दोषभाक् भवत्येव न रोरविप्रा रतिव्रतात्तन्नशासनरतिः कात्यायनोपि नवानां नववंतेद्धौ तेषुवान्वष्टके विहृतु
पोद्याद्द्वादशदैवत्यं नैमेतीर्थेपमासु च तथा उपन्नवेचेद्मसारवेष्टवृद्धोग पापोगमनागमेष अन्वष्टकायां च मतोत्सवेषुष्या

5 द्विप्रियाद्वादशीदेवतास्याने नमस्या वल्माषि गयायां चतुरश्चैवरातुग्रतेस्त्रियो वीर शुभानतद्वादशैदेव संपार्वणानां चतुष्टयमिति नजुस्तिनानि
दशपंचचैसत्र तिथिषोडशकं प्रति विरोधः तथा वशा पनः नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं तु यत् कन्यागतान्वितं चेत्स्यात्सकालः
पितृकर्मसु वत्सांऽपि कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ऋतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमथाक्षयं कन्यागतस्य केऽशपि तथा च का
र्ष्णाजिनिः आरोमध्ये स्वस्थाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्रविः स पक्षः सकलः पूज्यो श्राद्धषोडशकं प्रतीति चेत् उच्यते द्वादशकपालव
ष्टकपालवत् षोडशीति पंचदशी नान्ववारत्व विरोधः श्राद्धषोडशके तु संदेहः तत्रैके शुक्लप्रतिपदामारभ्य तिथिषोडश
कमाहुः तथा च देवलः अहः षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह चंद्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृतेति तन्न शुक्लप्रति
पदा तो हि यत्कर्तृकमातामहश्राद्धविषयत्वात् तथा च मातृगणां नवमी यद्वत्तानां च चतुर्दशी तद्वन्मातामहानां च शुक्लपक्षे प्रति एम·
पन्मतेति अन्ये तु तिथिवृद्धिविषयं श्राद्धषोडशकमिति तदपि न तथा सति त्रयोदश्यां पंचदश्यामर्दश्राद्धसंभवात् षोडशेऽक ५
विधिबाधापत्तेः तस्मादेवं पठंति तिथयः पंचदश स्युः प्रेतपक्षे तु षोडश अनुमन्यादिवं कुर्यात् पितॄणां दत्तमक्षयं नातः पंचद

शेसमर्त्कर्मान्यातःसमस्तोतयाः पुनेतु नरकं पांति त्यथिके साद्धनस्पपति तस्मात्तदिहश्रेषाभावे षोडशश्राद्धविधिरितिचेत् नया
सतिश्राद्धषोडकस्य कस्यचित्कर्तृत्वेननित्यत्वानुपपत्तेः अतएवोक्तं परिमारभ्यपुत्रोप्यतिपरमभिव्याप्य हृषोविहितः स श्राद्ध
षोडशकं कर्तव्यमितिव्यवस्थापुक्ता एवं तर्हि प्रतिपदादेरोहित्रविषयत्वमित्यस्मात्किंविरुध्यते वत्सरादि विषयत्वात्तपाषोडशपूर
णापपन्नेः पद्मस्कान्दे इति विकृपसंबंधे श्राद्धपक्षाणां मोडशपूरणं तत्श्रेभ्यापिप्रोक्तपद्यामारभःतथाचसतः पूर्णि
मा प्रभृतिश्राद्धतस्मात्तु पंचदश स्याः दिनेदिनेयत्फलं लभते श्राद्धतो नरः त्वसंक्रेपि श्राद्धं च पूर्णिमायां वत्सरात्तत्फलं लभे
त प्रतिपद्यर्थलाभाय विधीता पार्थ्या पंचापरे पुराणंस पुत्रवेपि प्रशस्तायौर्णिमा मुख्यापि तिथयः षोडशैव ताः पत्याति ला
नांतेलं वतुल्यं वैश्व तत्कृत्स्नयोः पौर्णिमायाममायां च समं पुण्यफलं ध्योः पूर्णपक्षेनभस्यस्यतिथिः पूर्णामहास्पते अमायां श्रा
द्धं कृत्वैव सर्वान् कामानवाप्नुयात् अस्मात्ते पितॄणां वै तृप्तिः सा वत्सरा भवेत् पूर्वापराह्णयोः तेषः श्राद्धं कुर्यात्तेन नरः नभस्यमासि
जस्मिन्द्दापितरस्तेन पुत्रेण पौर्वाह्णिकापौर्णमासोत्तमा चैवापराह्णिकी इति च न ल्कचेपि कामिकान्तिथिकार्तव्यं श्राद्धकर्म द्विजा

6 रिभिः पूर्णिमाश्राद्धदानेन संपूर्णफलमश्नुते कुर्वन्नेवं प्रतिपच्छ्राद्धं धनपौत्रैः समश्नुते इत्यादि षोडशश्राद्धे वा पुराणे पितृपक्षे प्रजानां स्मृतिं
मेधातिथ्यादिभिरुपक्रम्य पौर्णमास्याद्यमावास्यांततिथिषोडशकमुक्तमित्युक्ते नत्वश्राद्धपिंडप्रदानं कर्मेति वाच्यमुक्तं स्मृतिष्वेन कथ्या
श्राद्धशब्दप्रयोगात्तथा हि श्राद्धभुग्गष्ठवर्जयेत् श्राद्धभुक्प्रातरुत्थाय प्रअपि स्मात्मकुलेजं तु भोजयेत् घनप्रयोगान इत्यादिर्नैमी
जने श्राद्धमस्ति पत्रतच्छ्राद्धं मृताश्रद्धचा तेननिगद्यत इति पाणिनिपादिवचनाच्छुद्धप्रयोगे श्रोत्रियोग्निं डानवनेत्र्यद्यात नं
दद्यात्पं भागो वरिनेत्रपो दत्तपात्रे जन्मनि तेषु श्राद्धं नकुर्वीत इत्यादिवचनात्पिंडदाने वा अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दः कर्मणो वा
चेत्यादिना कर्मेति एवं विप्रतिपत्तौ पिंडदानस्य प्राधान्यात् तद्दानेनैव तन्नोर्ध्वं स्तोत्छानाभुगपाहितेपिंडदानं श्राद्धं ब्राह्मणापरी
क्षापत्वात् पाङ्क्तेयभोजनेनोपबस्य ब्राह्मणाभिः डत्तानिस्पिश्राद्धसंभवाच्च पुगारोत्त्या ब्राह्मणभोजनमेव श्राद्धं दर्शादैरनुभपसम राम:
त्वपः श्राद्धमिस्केतत्स्मेनस्समंते अम्बाद्यापाहितापपएहते श्राद्धपारीयत इत्यादावव्यापकत्वाच्चुरान्तहृपिन तथा सति हि ६
नुक्तत्सं भवेवकालस्यनागौरवकालेः अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दः कर्मेति स्मृतिवैयर्थ्ये तथा चोक्तं पुराणमानबोधर्मः सांगो वदृश्चि

कित्त्वितं आस्तां सिद्धा निवृत्ताग्निरहंते तथाग्निहेतुभिरिति तस्मात्तु वेत्रकर्मत्वाविशेषादाम्नायभेदेन कर्मव्यवस्थापिता न
याच धर्मप्रदीपे यजुषां पिंडदानं तु बह्वृचां द्विजतर्पणं श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादुभयं सामवेदिनामिति आपस्तम्बोपि श्राद्ध
शब्दः कर्मभेदाच्च पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थः इति दैवतोद्देशेन पश्चाद्धवनीयोद्देशमस्त्यपि ह्युद्देशेन ब्राह्मण
गोहन्तं श्राद्धमित्यर्थः नतच्छ्राद्धमैवोपपन्नमिति तथा च ब्रह्माण्डे देशकाले च पात्रे च श्रद्धया विधिनान्वितम् पितृनुद्दिश्य वि
प्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतमिति मरीचिरपि प्रेतं पितॄंश्चोद्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं संप्रकीर्तितमि
ति बृहस्पतिरपि पात्रं पत्नी विधिः श्रद्धा देशः कालः समादृतः एतदेवोक्तं तेन श्राद्धं हविः कर्तृसमन्वितमिति यद्यप्यत्र पारि
भाषिकमितरत्रोपचारिकं तथा च स्मृतिसारे पद्धतौ होमश्च पिंडदानं च तथा ब्राह्मणभोजनं श्राद्धशब्दाभिधानं स्यादेकस्मि
न्नौपचारिकं प्रयोगो गार्हपत्ये लोके नियमस्तत्र चेत्संततीति प्राधान्यप्रयोजनं पदकारणेऽप्याहुतिः प्रधानस्य पितृपात्रेऽपि यत्र सांगत
क्रियते पुनरग्निवचनात् यदुक्तं प्रति यदा दौहित्रकर्तृकं श्राद्धविषयत्वमिति तत्र किं जीवत्पितृकोऽहं इत्युत मृतपितृक इति उ

भपयाम्प्रतिक्रमः तथाच जातमात्रस्य दौहित्रो विद्यमानेपि मातुले कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते नन्वेवं त्रिपिंडं षट्पिंडं वा
उच्यते पित्रादित्रिके जीवति स्मृतिषु पिंडं भवेत् मृतरमिति तथा च कात्यायनः मातामहानां दातव्यं प्रतिपद्येव मुख्यकं त्रिकं हित्वा प्रपत्नेन श्रा
द्धं कुर्यात्सपिंडकं गौतमोपि मातृपक्षे मृतानां च स्वयं भक्त्यानुमुख्यकं सर्वेषां पार्वणेनं कुर्यात्पथ्याशात्मातुपिंडदः जातमात्रस्य दौहित्रो
विद्यमाने तु पार्वणे कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्येव सर्वदेति मत्स्यपित्रादित्रिके जगोभिलः मातामहानां प्रतिपद्दौहित्रं स्वयमाचरेत् तत्र
पित्रे स्वपदं दीयं विशेषात्मीतिमिष्यते प्रतिपत्प्रतिपद्यूर्ध्वपितृतृप्तिः पितामहाद्युपलक्षणं प्रमस्य पितरं तस्य ज्ञात्वा मध्यात्तु ददाति
पःसपातिनरके घोरे यावदूर्ध्वसागरं नगाइति मृते पित्रादित्रिके पितृपंक्ति परित्यागेन प्रत्यक्ष वा प जनकत्वात् पंचमीपर्यंतं श्राद्धकाल
त्वात्तु तथा च पमः कृष्णे वर्षासु कृत्स्ना स्यु श्राद्धेनापि गृहेष्वसन् पंचम्योरंतरे स्याद्दुभयोरपि पक्षयो एकादशीचतुर्दश्यां रितिथिश्राद्धवनि
स्पाहश्राद्धानिततानि प्रपंचुपिष्यते इह स्वपरपक्षादि प्रपंचेनालं एवं पक्षश्राद्ध प्रत्यापक्ष्यांतरमाह ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्याः वा गम०
शकतरातर प्राशस्त्यं सूचयन् पक्षांतरेण पद्मान्योतयति ततश्चदशा कतमेनशाकतरे रणहातेन च पूर्णिमां पंचमीमष्टमीमेकादशी

मारभ्य शेषदिनेषु पद्यात्रमं शक्त्या श्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थः तथाच व्यासः अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रि
भागं त्वर्धमेव वा विष्णुधर्मोत्तरेपि उतएद्धनाच्छ्राद्धमेषं स्यात् दक्षिणायनं चातुर्मास्यं च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे पितृक्षेत्रे ष्वय पापर
पक्षस्तत्रापि च विशेषतः नन्वेवं पंचम्यूर्ध्वं ततोष्टमी तत एवमूर्ध्वं ततोष्टमीमेकादशीमारभ्य श्राद्धं विदधता ज्ञाकेन कृष्णपक्षे दशम्या
दिवर्जे पित्वा चतुर्दशीमिति दशमीप्रभृतिश्राद्धविधायकं मनुवाक्यं विरुध्येत मैवं वितः शास्त्रं तत्वे दशमीप्रभृतित्रिभागत्वं पक्षस्येत
दसैकादशीप्रभृतीनामविरोधः अत एव प्रभृतिपदं प्रभृतिषु कांक्षे पित्वा चतुर्दशीमिति चतुर्दश्यां पार्वणनिषेधः पक्षत्रिभागादिपक्षे पूर्वपर्य
वसानमित्यके तिथिविषयं पक्षांतरमाह परेह्नः संपद्येत तत्रैव अत्रैव क्षणानामंत्रणपूर्वं पूर्वेद्युर्वा परेह्निति विभक्तार्था व्ययीभावे नपुंस
कारमतरस्यामितिरजभावः स्त्रियादिद्यमितिपदार्थं ब्राह्मणानामिति पूर्वेद्युरिति निपातः ततश्च परदिने मतान्तरं संगच्छति थिरपरपक्षे
स्यात् दिनेह पूर्वाह्णे वा ब्राह्मणानामंत्रणं श्राद्धं कुर्यादिति शेषः पूर्वेद्युरसंभवे तदहर्निमंत्रयेद्दिजान्वा शरादार्थः तथा च कूर्मे श्वोभावि ज्ञाते
मे श्राद्धं पूर्वेद्युरभिपूजयेत् असंभवे परेद्युर्वा यथोक्तलक्षणान्वितान् देवलोपि श्वः कर्तास्मीति निश्चित्य दातान्विप्रान्नि

४ मंत्रपेत अस्मंमेवपोघुर्वीत्रास्त एणं स्त्वान्नि मंत्रवेदिति अथवावाशावेद्यवस्थ्यापांकेषित्मसंगीत नूर्वैघुरितएंस्तरहःस्मर्थः नयात्र
मार्कंडेयः निमंत्रपोत पूर्वैघुः पूर्वीतां स्वछिजोतमानस्मपाप्नोत दिने तापिहित्वायेषित्मसंगीनं कान्यापनेपि नविनाब्रह्मचर्येण
वास्तएणः स्माद्धमर्हति ब्रह्मचारी पतिस्थेवतहिनेचनिमंत्रपेदिति दिनद्वयेपिनिमंत्रपेतिदिति समुच्चयपार्थोवा तथाचवहल्मः चरण
क्षालनाद्दर्ध्वं पुनर्विप्रनिमंत्रणं आमनार्चनसंपन्नमर्घ्यवमतिपापनरति अत्रैके परहः संपद्येतेति संपत्समर्थेषावच्चक्रत्वाघदहर्पेयोगाद्विज
द्रव्यादिलाभस्तदह एवं श्राद्धंनतुमृताहमिति तन्न तस्यालभ्ययोगत्वेनानित्यत्वात मृताहो वाचनिकत्वान्मरणाद्युदितत्वाच्चनवसंप
नःपुरुषपत्नःसाध्यत्वात्स्पपरत्वेना तस्मान्मृताह एव सर्वसंपाद्यश्राद्धं कर्तव्यमित्युक्तोअत एव गोभिलसूत्रे परहउपपद्येनेतो
रूपपन्नार्थमुक्तं तथाचपुराणसमुच्चये याति थिर्यस्यमासस्य मृतारनुप्रवर्तते सातिथिःप्रेतपक्षस्यपूजनीयाप्रपत्नतः तिथि एम.
छेदेनकर्तव्यो विनाशोवंपरछपा पित्र्याद्यं च दातव्यं विधिष्ठितिनैवकार्येदितिस्मृताहविषयस्यापिनत्व्यमंगवचनस्यात्राप्रिसरा ८
चारेणसंगतत्वात्तिथिविषयत्वम प्यविरुद्धं एतच्चप्रत्याब्दिकश्राद्धविषयंनेयामेकादशीद्वादशीः श्राद्धविधानातः

तथा चना एवं संन्यासिनो प्याधिकारि उत्तरं कुर्याद्यथातिथि महालयेतु पक्षादं द्वादश्यां पार्वणेन त्विति पिंडश्राद्धं चरात स्मिति निषि
द्धदिने पातस्यर्थः तथा च कात्यायनः अशक्तः पक्षमध्ये तु कुर्यात्मकारि नयदि निषिद्धदिने कुर्याच्छिद्रदानं यथाविधिति नन्वेवं पौर्णमा
स्यां मृतस्य कुत्र तिथाविति तत्रामावास्यायामित्येके तन्न तिथ्याश्रयाभावात् दर्शे मृतस्यैव तत्रोचितत्वाच्च अतो माद्य पयामेव उ
क्तं तथा च वल्लभः पूर्णिमायाममायां वा सदाकन्यागते रवौ एकोद्दिष्टं तु मातुः स्यात्पितुः पार्वणमुच्यते नामकाले मृतं शंसंति स्पे ह
त्ति पार्वणमिति पूर्णिमादर्शयोर्मृतस्य कन्यागते रवौ तयोः स्याह संतकति थित्वा श्राद्धपयाम परपक्षे च दर्शे च पार्वणं कृतेत्यमि
त्यर्थः तथा च श्रीदपयाममायां च कन्यायामेर रवौ सदा सर्वेस्यु नृपिकं तेभ्यश्राद्धं वाहं लोचन हरति एकोद्दिष्टं तु मातुः स्याद्दितस्यमु परि
शाद्धं श्राम स्तत्त्वं अन्येवि देव पूर्वं निमंत्रये दितितन्न पितत्पर्वस्या विहितत्वात् तथा च देवलः श्वःकर्तास्मीति निश्चित्य सदा ताविप्रान्नि
मंत्रयेत शातातपस्यः पूर्वेद्युः पितृपूर्वं निमंत्रयेत मद्येत्या अपि शातातपस्य पूर्वेद्युः पितृपूर्वं निमंत्रयेदिति स्मृ. तंतेरपि प्रार्थयीत तम
हे षातेभुक्तानशपि तान् द्विजान् अप्रमानपसव्येन पितृपूर्वं निमंत्रयेदिति पृनुष्यस्याति वचनं उपवीतीतत्येमभूत्स्वात् देवतीर्थे

द्विजोत्तमान् अपसव्येनपित्र्येव स्वयं शिष्यो थवा सुत इति तत्सर्वं पश्चान्मयैव योऽस्मद्वर्णाश्रमित्वे वक्ष्ये पोत्सम्पितविरोधः एतच्च पूर्वेषुनि
मंत्रणं गृहे लेपाद्युपलक्षणं तथाच वाराहे च सन्यौचारिकर्तव्यं त्वः कर्त्ता स्मीतिजानता स्थानोपलेपनं भूमेः कृत्वा विमान्निमंत्रये दिमा
रि एवं निमंत्र्य ब्राह्मणानाह स्यातकार स्यातकास्त्रिविधास्तान्निमंत्रयेदिति शेषः तथाच यमः विद्याव्रतो भय स्नातोब्राह्मणः प
ति पावन इति अयं चाप लौकिनिमंत्रणमतिपेधमसंतः विभार्योहिबली पतितिः तत्रिणामि सेधान् सके पतीन निमंत्रयेत्कृत्केकाला
पनादयइति विकल्पः तथाच वायवीये पे गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेनच ब्रह्मचारी सहस्रेण एको योगी विशिष्यते विप्रुराणि
अपिनः स्वकुले ज्ञाया भोजयेद्यत्नको योगीनः विप्रा ह्यादेषपत्नेनतेनत स्यामहेवपामिति इतरेकात्ताप नारपोने माहुः तथाच गृह्य
संग्रहः आचार्यानुमंतवाक्यमेकोपगच्छतेक्वचित्तः शेषाण्यपेकोपवासान्नि आचार्यानप्रंशसन्ति वसिष्ठोपि श्रोति स्मृति अति राम·
कम्मामांसमश्नाति मदधी नतंदुश्रीस्मांगाशास्त्रः श्राद्धायेमुपवेशुयेत पादस्याः नलमस्मानं तत्स वैसमधुना सह आमिषेणाक्षमा ९
पुत्रं शास्त्रानांम्नापत्रिशां जातकर्मेषः दास्वामो द्विजः श्राद्धे घ्यान्तोमासमधुरे सदृशमाद्युत्तरोविद्यागोस्य दूषकः नपराणि

लहिनं पश्चात्षट्पञ्चनिरामिषं विनारैर्भैक्ष्यपासं ध्यात्रपंशशविषाणवत् पुत्रमातुलजोद्धत्तीपत्नयाहृत्तोपतिः श्याद्धं धिनोतितन्मतोत्क्रांतं
पञ्चनिरामिषं विश्वामित्रः निमं चित्त त्वापः श्राद्धेपत्तेवादि द्विजाधमः मांसं नाश्नाति निरयं याति वैयस्तु नांनरः इत्याद्यं गवाथयायति
पश्वः कांसापनेन निरस्त इत्येवं तस्तुतं त्रिदृतिनामेव विहितत्वात् तथाच वायोसेति वेदविरोधेन केचिद्विज्ञानमानिनः अप
त्ततपपोनामवेरसंतिपथ्यान्नं सुरधान् जाटिलकापायान् श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत् ब्रह्मांडेपि तामिर्निर्धूत दृष्टांच श्याद्धं गच्छ
ति हनवान् शिविम्यो धातुरतेम्य त्रिदृडिभ्यः प्रदापयेदिति सुरोविशिखः जटिलो भस्मांगः श्मातिरपिअश्रुचिर्वाराषयन्नं
उक्तैस्मैतरपि धानं यच्छिवेति उभावप्यतातकुलशीलत्वान्नतिमंत्रयेदिमस्मैः तथाच कात्यायनः यस्यशीलं न जानीया
त्तस्यानंचिंतस्यचकुलं कमादानेतथा श्राद्धेन हाणीयात्कदाचनमनुः न स्वगोत्रे हविर्देयात्समानप्रवरे तथा नप्रविज्ञात
कुलेचैव पथाकर्मातथा हविः पुराणा सःयेप्यिपयांतं स्थापनेस्यानंन दृष्ट्यानाश्च ये द्विजाः न ज्ञातिनीयतेयेषां न सर्व
धूनिवाधवं कुधमांचारणायेतु नतांछ्राद्धे निवेशयेदिति तद्यपिन विज्ञातकुलशीलादिनां विधानोपपत्तेर्मासमधुदक्षि

10 णा हृतनयेत्ति येदर्हिहो वायपत्ने: तस्माद्रभयोरप्याति च्यवस्वराभोज्यत्वं नयंतौ तिविशरशतियत्तं तथाच वाराहे वैश्वदेवनियंजीत ब्रह्मचा
रिणुविमरा भिक्षुकाने रवतार्थे ब्रपन्नयेदतिथिपथा अतिथ्योदिज्ञेनो छागलेयोपि गंधमाल्यैः फलैश्चैव भोजनैः क्षीरसंस्कृतैः
संपन्नयेयतिथिं श्राद्धे पितृणां तुष्टिकारकं ब्रह्मचारीयतिश्चैव पूजनीयो हि नित्यशः तत्कृतं सुकृतं यत् तस्मात्तस्माच्च हारागमात्प्रपातः
मार्कंडेयोपि भिक्षार्थमागतान्व्यपिकाले संयमिनो यतीन भोजयेत्प्रणिपाताद्यैः मया राघतमानसः सकलाननरावपि पूजयेत्कु
द्धकाले पिपतितं ब्रह्मचारिणं गरकृत्ति पितरो देवाः सर्वपातिपतंगति तार्प्यंतिचरतां ताःप्रभान्हागमिन्ह स्वयानतस्मात्सर्वप्रयत्ने
नपूजयेदभ्यागतं अलाभे त्वन्न भिक्षूणां पजयेत्तुब्रह्मचारिणं तदलाभे पुरासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् विष्णुः भिक्षापि च
तिर्वा ब्रह्मचारी वा संजातानां द्विजन्मनां श्राद्धे पात्रमवेत्सांश्लीमता लपसमं हितत मतालये गणायां च यतिधर्मे धात्रिः पित्र्ये राम०
काले तु पूर्वमन्वेष्याद्विकारणात् वर्जमेत्तादृशीं भिक्षां परव्याधाकरीं तथा पंचोपि भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थि २०
तः उपविष्टश्च तुमाय्मः को मेतमपि भोजयेदितिवमारिवचनेपर्यालोचनम्यायतीनां साक्षित्वभोजनत्वपोरे वमामिनेयंक्तोनि

वेशइति तथाचस्मृतिः भुक्तशेषंनभुंजीतपीतशेषंनसंपिबेत् नैवेवोपविशेत्तं तोयेनैर्वातपस्मसेवेति यतिस्तुसर्वविप्राणांसर्वेषा
मत्रभुगभवेदिति वायुपुराणोक्तेः किंचपारिवृंत्तुपवेशः स्मातदाहिजभ्योमांसादिदानेनतेषांतद्भावेयतिवैषम्यान्त्येपुतः
नपतौविषमंस्यादितिवाक्यात् वृद्धहारीतोपियतिभेदेनव्यापाकीनरकंप्रतिपद्यते कामात्क्रोधाभ्याम्भयाद्वापियःयतिंदृष्ट्वायतेद्विजः
नरकास्वतीर्णस्तुजायतेयामसूकरइति अपिच दक्षिणायामपिवैषम्यं तथाचविश्वामित्रः हिमंवारजतंवापियतेपत्र
सुवर्णं योददातिस्मृतेवस्मेसपवेद्धत्सघातकइति अतएवरुस्मृत्तं ततस्तुतो यदैकपूहणंव्यवस्थितविकल्पार्थं
दैवश्राद्धेपतयःपित्र्यगृहस्थाइति तथाचवृद्धवसिष्ठः चत्वारःआश्रमायस्मादैवश्राद्धेनसर्वदा चतुराश्रमवा
सिभ्यःश्राद्धेनैवभुहापयेत् मार्कंडेयोपि ब्राह्मणानांसहस्रेभ्योयोगीत्वयासनोपरि यजमानंचभोक्तृंश्च
नौरिवांभसितारयेत् यमोपि नब्राह्मणंपरीक्षेतदैवेकर्मणिसर्वदापित्र्येकर्मणिसंप्राप्तेपरीक्षेतप्रयत्नतः वैश्वदेवे
निपुंजीतेतिवाराहवामात्स्येमलेवर्तना गृहस्थान्साधून्वावाशवःपाक्षिकयतिनिमंत्रणनिषेधार्थः तथाचजा

॥ वालः अस्मांतियेनमांसानिभार्याहीनाश्चयेद्विजाः येचमातुलसंबंधानातांब्रह्मादिनिवेशयेत उपस्थश्चैगोपि नाश्नाति योद्विजोमांसय
स्यनोदारसंग्रहः तावैतोमुनिभिःप्रोक्तावनर्हौमखदूषकाविति ननुवासासुगृहस्थानिषेधार्थैःकिंस्यात मेवंसाधुशब्देनैवतद
न्निषेधसिद्धेः नचात्रवाशब्दाभावःशंकः शाखांतरेदृश्यमानत्वात तथाचगोभिलः गृहस्थान्साधून्वेति वसिष्ठोपि यतोन्गृहस्था
न्साधून्वेति अतश्चगृहाःपलीतन्सहितागृहस्थातएनिमंत्रयेदित्यर्थः नचाविभार्यतिमंत्रणमनुज्ञातं विभार्योह्यपलोपतिरित्यत्रि
णामप्रतिषेधात साधूनाहादित्यपुराणे साधुत्वस्याभिसंमतामिमपन्नस्यागंगायमुनयोर्मध्यंमध्यदेशःप्रकीर्तितः तत्रोत्पन्नाद्विजाये
वैसाधवस्तेप्रशस्यतरातिपद्मादेशअतिरिक्तदेशस्थाःसहृताः म्लेछदेशनिवासिनोवर्जयेदितिमात्स्योतेःश्रोत्रियान्निमंत्रयेदिति
श्रोत्रियमाहदेवलः एकशाखांसकल्पांचषड्भिरंगैरधीत्यच षट्कर्मनिरतोविप्रःश्रोत्रियोनामधर्मवित जन्मनाब्राह्मणोज्ञेयः सं
स्कारैर्द्विजउच्यते विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिःश्रोत्रियउच्यतशातिवा हृद्यानन्नवधान विकलेंद्रियदुराचारहिंहोषराहित्यमनवद्य एम० ११
शब्देनोच्यते नतस्याग्रःसर्वेषुचेदेषुश्रोत्रियोब्रह्मविच्चवेतिपवत्वेनहद्घनिषेधहद्यानितिप्रतिप्रसवः पद्मपुराणेद्वविधि

ष्यांतमातिरिक्तं सर्वस्य वयस्कस्य भोक्तृनियमाक्षमस्य निषेधः अनवद्यपदमुनस्नानुयज्ञस्य स्वकर्मस्य द्विजविज्ञो यशांक त्वाके
वलकृद्वराबेन ज्ञानवयस्तयोः होताभिविद्यानितिहलायुधः स्वकर्मस्यान स्वजातसुतवर्णानुष्ठानरतान्विप्रानिति सर्वः अनश्च श्रोत्रि
यादिवेलस्त्रणमनेनेत्याजमित्रपुनरुक्तिः तथा च पराशरसमुच्चये गृहस्थाः कुलसंपन्नाः प्रख्याता कुलगोत्रितः स्वचाररनिरताः
शांता विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः इति मुख्यकल्पं यस्यपानुकल्पमाह अभावेपि शिष्यान्स्वाचारान् अपिशब्दस्य त्वंतरेतानुकल्पस
मुच्चये ननश्चपर्वोक्तिपुरत्य कल्पाभावे समद्वनानशिष्यादिनियनिमंत्रयेदित्यर्थः तथा च याज्ञवल्क्यः स्वस्त्रीय ऋत्विक्जामातृ
याज्यश्वशुरमातुलाः त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबंधिबांधवाः इति अत्र कल्पतरुमत्तेपंक्तेयः स्वस्रीयः भगिनीपुत्रः माता महामा
तुले च स्वस्त्रीयं श्वसुरा गुरुदौहित्रं विद्पतिं बंधुं ऋत्विग्याज्यो च भोजयेदिति मनुः आपस्तंबोपि गुणावरलाभे सोदर्योप्येते मात्र
वासिनो ख्याता इति अयमनुकल्पो दैव एव न पित्र्ये तथा चात्रिः पिता पितामहो भ्राता शिष्यो वाथ सपिंडकः न परस्पररमा
र्प्याः स्युर्न श्राद्धे ऋत्विजः तथा ऋत्विक् पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः वैश्वदेवे नियोक्तव्या पद्येते गुणवत्तरा इति अपि

12

भिन्नक्रमः किल तस्य धः स्वाचारानिति चेन्नाचार्यधनहारित्वाभावउक्तः ते हि काश्चिद्धनहारिणो विहिता इत्यस्मिंश्च हरेद्धनमित्यादिना अत
स्तस्यात्वे शिष्यहे हिंसारयो नाभिमन्त्रणीयाः पिण्डदोशहर इति पिण्डदानत्वं समभवात् वर्णानाह छिन्नेत्यस्य मूलं विलिष्य इत्यादं तदवि
द्धप्रजनन व्याधितस्यांगानि स्त्रि कुष्ठिकुनखि वर्ज्जनम् हिंसानि पित्रोर्वेशो निष्ठ एवं वेदाभ्यासविच्छेद स्त्यक्तः स्मृष्टौ छिन्नेत्यः तथाच सुमन्तुः
पत्रत्रिरण्यारासीऽभयोगौत्रयोरपि वेदस्याग्नेश्च विच्छेदाद् छिन्नेत्यः परिकीर्तितः तथ्य धर्मेतिच शुक्रेऽपतितकापि लांगयेश्वाः तथा
चकात्यायनः द्वितीयः किलदृश्य धर्मास्युक्तेति कपिलः स्मृतः विचर्चिकादि लग्नोषी विच्छिधर्मपरिकीर्तितः सद्यत्कारोपि खल्ला
टकश्च इदं वीलः कपिलाश्च डरावचेति विच्छिधस्रो ह्याभ्यां मन्त्रावृत इत्यत्तः तथाच यस्मैनैवाधरो ह्याभ्यां ओष्ठाघेत ज्ञानावली विच्छि
धः स्मृतु विज्ञेयो वा स्तरानेक्षतिः क्षया पूतिगंधघ्राणा इति काश्चित् इत्यावदंत स्वभावात्कपिलइत्तः विद्धप्रजाननः छिन्नलिंगश्च रा॰म॰
मोहद्विशास्त्राण्यासि इत्तथाच पस्खलनतायां विद्धप्रजननस्त्वेव वक्रात्शिश्नविकारवान् तत्रिका मोर्थ भोगार्थ दासीरेण १२
त्याः प्रकुर्वते बंध्यबीजो वामतापसरत्स्वे व्याधितो रोगा महारोगो पसर्ष्ठ इति काश्चित् व्यंगो विगतं विविधं वांगमस्येति

समस्य हीनांगोधिकांगश्च हीनातिरिक्तांग इति स्मृतेः श्वित्री श्वेतकुष्ठी कुष्ठी कुत्सितपालितांगः व्याधितग्रहणेरेव तन्निषेधे
सिद्धेतद्ग्रहणं दोषाधिक्यद्योतनार्थं अजीर्णो घस्मरोगी रोषी स्वल्पत्रायनार्थे च कुनखी स्वभावात्कुत्सितनखी एता
न्वर्जयित्वा निमंत्रयेदित्यर्थः अत्र स्नातकादि विहितग्रहणेरेव तत्त्वान्निषेधे सिद्धे दुर्दर्शनानादिनिषेधो मन्मनेरोगातच्चांतरालिका
द्विजोपवेशनार्थः तेच यथा गौरवान्नहालिखिताः अन्यथा द्विर्नयाद्विवर्जनमनर्थकं स्यात् अनिर्दिष्टेनामंत्रितो नापक्रामेत
अनिर्दिष्टं निरोधेष्टेनामंत्रितो न व्यतिक्रमेत् तथा च स्मृतिः सहोवाचानिर्दिष्टे माहवनपसोनिर्दिष्टेतानशाकमपत्र मिति तस्मा
द्दानिर्दिष्टस्मृतेनानापक्रामेदिति अग्निवेश्योपि नैवत्पिवपरान्नं यो भुंक्ते मूढमीतिर्द्विजः वत्सरात्मं तेरेव तत्संरंभं वेदिति निर्दि
ष्टस्येति शेष आमंत्रितो वा स्वयमेव प्रतिगृह्णीयात् निमंत्रितो विप्रोत्स्वयं सिद्धमामं वा परस्य न गृह्णीयादित्यर्थः यद्वा
स्वस्मात्तस्य स्वयं अल्पस्य दगोगामश्छांदसः ब्राह्मणो निमंत्रितेतत्तभोक्तोपरस्मात्सागानिषेधं द्योतयति तथा च प
मः आमंत्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति नरकाणां शतं गत्वा चांडालेषु अभिजायते केतनं कारयित्वा तु निवारयति द

13 मिति: अस्नहमामवाप्नोतिशूद्रयो नैवचजापेत आदित्यपुराणे आमंत्रितश्चिरं नैवंकुर्याद्विप्रकदाचनः देवतानांपितृणांचदातुरन्न
स्यचैव हिंचिरकारीमेवहिंगोपन्ने तेनरकाग्निनेति स्मार्तांशुचीनाचांतान् ईदृशानुपवेश्य श्राद्धंकुर्वीतेतिवक्ष्यमाणेन संबंधः स्ना
नशौचाचमनानिस्मृतिप्रामाण्येवाअस्मार्थकत्वेनानुवदति तेनस्नानशौचाचमनेषत्रविशिष्टविधिरित्यर्थः तथाचदेवलः त
तोनिवृत्तेमध्याह्ने हातलोमनखान्द्विजान् अभिगम्ययथान्यायंप्रयच्छेद्दंतधावनं तैलमुद्वर्तनंस्नानंस्नानीयंचपृथग्विधं
पात्रेउविकदुवरेदद्याद्वैश्वदेवस्यपौर्वकं ततःस्नात्वानिवृत्तेभ्यःप्रत्युत्थायकृतांजलि पाद्यमाचमनीयंचसंप्रयच्छेद्यथाक्र
ममिति अत्रामंत्रितानांस्तिग्धस्नानदंतधावनविधिर्नकर्तुः तथाच दंतधावनतांबूलंस्निग्धस्नानमभोजनं रत्यौषधंपरा
न्नानिश्राद्धकृत्सप्तवर्जयेदिति अत्रकेचिदनिषिद्धविधिविषयेतैलाद्युपेषणमितितन्न श्रोत्रीयेनिविशिष्टविधित्वात् तथाच
कात्यायनःतैलमुद्वर्तनंदेयंब्राह्मणेभ्यःप्रयत्नतः तेभ्यस्तुप्रवातेभ्योवर्ज्यंकालेनचिंतयेत् अत्रगोप्तुरेश्वरोपि पुत्रजन्मनिसं एम०
क्रांतौश्राद्धेजन्मदिनेतथा नित्यस्नानेचक्रतव्यातिथिदोषोनविद्यतइति निषेधस्यमलापकर्षविषयत्वाच्च एवंब्राह्मणादिका

धौतस्याचारैर्वस्त्रस्य शुद्धत्वाच्छुचीनि तिथि विशेषः तथा च पुराणसमुच्चये क्षतात्तु रुधिरस्रावान्न विद्वान् श्राद्धमाचरेत् एकच्छिद्राणि
वा विदानि नानि परिवर्जयेत् वमने वा विरेके वा तद्दिनं परिवर्जयेत् यथा रजस्वला नारी त्यक्तशुद्धिदिनं भवेत् रक्तस्रावे तथा
नराणामशुचित्वं प्रजापतिरिति एवमाचमनेपि विशेषः तथा च विष्णुपुराणे उपस्पर्शस्तु कर्तव्यो मण्डलस्योत्तरे दिशि कर्त्ता य
दक्षिणे वापि विविधिवद्यापते ममलामण्डलस्योत्तरे रे दिशो कुर्यादाचमनं द्विजः सोमपानफलं प्राहुर्गर्गकाश्यपगौतमाः आपस्तं
वोपि कुर्यादाचमनं द्विजः प्रागुदीच्यां मण्डलाद्बहिः अन्यस्यां दक्षिणपरां कुर्यान्निराशाः पितरो गता इति तथा विप्रपादौ रक्तस्थाने तुष्पा
दाचमनं द्विजः रुधिरं तत्र वै तोयं निराशाः पितरो गताः पादौ रक्तौ छिद्रवारि द्रुपोऽच्युतं संगतिर्भवेत् उच्छिष्टाः पितरो यान्ति
शुध्यंति वायवाशिर इति मण्डलादिकरणं गोमूत्रेण ह स्मृतिः गोमूत्रमण्डले भुक्त्वा दक्षिणाच्चोत्तरे उभे श्राद्धे पाहनि संप्रोक्षेण
भिन्ने जले न च गर्तकुम्भादिलेपविधौ गोमूत्रेण रुद्रमन्त्रेरिति मध्याह्नखानपवेशपरे वे युग्मान्तपगमान्नपाशान्ति पितृ एकैकस्योरस्तु
वान् पद्याशास्यैकैकस्यतिपरे उभयत्र संबंधयते युग्मादिच गुरा र य अयुग्मान्ह्रियं चादयः ततस्त्वेकैकस्यपित्राद्दैवश्राद्धे

14 यथाशक्ति प्रमाणं स्नाप्नुयाद् पित्र्ये प्येकैकमपि चाशयेद्रथगमामथा शाल्स्मृत स्व्यानि प्रात्वा मक्रे गाग्नेन हस्तः हुव्य हस्तिपाद्विजकरं
धत्तोभमेवस्तुः इत्थमाससनमासता मित्त त्वायेवेशपश्यादंकुर्यादिति शौनकः तथा च कात्यायन सूत्रे नैवासनं धृत्वा हस्तिणेद
स्त्रिणं कारं उं भूर्भुवः स्वरित्युक्त्वा आसने पथ्ये वेशयेदिति एवं चात्र प्रतिपूरुषं दैवे प्राङ्मुखवन्तीति चगम्यते यथाशक्तिस्सा
निपतत्स्वत्वकत्वात्प्रणाम त्वं चुनतुम्यावो विघुं तथा चाश्वे नमः नवावलानभोजयेत्स्वजोपवद्धोत्साहं वेति असमर्थेऽपि सामर्थ्ये
पितृपम्योऽर्वाभोजयेत्सति द्विजान्नो ध्वंजे व्यामिसाहुस्के विहोपस्तु दर्शनादिति एवं च तदा पाग्नौ संव्यासात् दैवे दैवे
त्रीमित्रे वाद्यः प्रतिपूरुषं दैवे प्राङ्मुखि निषेध्यदैवे द्वौ पित्र्ये त्रीनिति पिप्पलं नौ दैवे द्वावेव पित्र्ये प्रतिपूरुषमेकैक विकमेरेन वा
एवमुभयेऽप्येकारःशौवे स्पर्धेः अनतरेव प्रतिपत्ती स्वस्था ह्नं न प्रतिपूरुषमिति पूर्वसूत्राप्यवादः तथा च याज्ञवल्क्यः द्वौ दैवे एम०
कं पंच वा विभाग्नादर्शो विनियोजयेत् द्वौ दैवे प्रागुदङ्मुखान् पित्र्ये एकैकमुभयत्र वा चेति पक्षद्वयावधारणार्थो वाशब्दः विस्तरनिषे १४
धात् तथा च वसिष्ठः द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकं चैव प्रकल्पयेदिति मनुरपि सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः पंचैतान्विस्त

रोहंतितस्मान्नेहेतविस्तरं बृहस्पतिरपि एकैकमथवाद्वौत्रीन्दैवेपित्र्येचभोजयेत् सत्क्रियाकालपात्रार्हैर्नसंपद्येतविस्तरं ब्राह्मे
पि यस्माद्ब्राह्मणावाहुल्याद्दोषोबहुतरोभवेत् श्राद्धनाशोमौननाशः अस्वातंत्र्यंविस्मृतिः उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्गो निंदाश
तभोक्तृषु वितंडापात्रापर्याप्तिर्हाजल्पस्तेनेह यथाविधा एकैकमुभयत्रवा ब्राह्मणाद्यभावे तत्रच देशकालधनाद्यभावे
दैवेपित्र्येचैकैकं ब्राह्मणाद्यसंभवेपवेशयेदित्यर्थः तथाचवृद्धयाज्ञवल्क्यः एकोदैवेतथापित्र्येधनाविभवाद्यभावतः भोजये
त्श्राद्धहान्याचपितृपक्षंनलोपयेदिति नन्वेवंनत्वेवैकंसर्वेषामिति निषेधोनुपपन्नः मैवं तत्संभवविषयत्वात् तथा
च ब्राह्मणाविप्रसंपन्नावैकैकत्रपक्षयः एकोवैकस्यभोक्तव्यश्चान्यानामेकएववेति अत्रदैवेपित्र्येचेत्यनुहृतौउ
भयत्रेतिग्रहणंसर्वत्रविभागार्थंसमं स्यादश्रुतत्वादितिन्यायात् मातामहानांचैवं मातामहानाप्येवमेवंसर्वेयस्याभवे
दितिश्रुतेः अतश्चमातामहश्राद्धमपिपितृश्राद्धवन्नित्यमित्युक्तं मातामहादिभिर्मातुःसापिंड्यएवमातामहश्राद्धं
नित्यमितिविज्ञानेश्वरः अतएवातिदेशान्नष्टयथाक्रमं नित्यमन्ये तदेतत्कल्पतरुभिरनादृतमित्युपेक्षितं तथाचसंग्रहे

15 राणो पार्वणांकुर्वतेपत्न्याः केवलं पितृहेतुतः मातामह्यंनकुर्वीतपितृह्यचोपजायते चकृतोनवहार्दशोर्द्धेवेमेमातुमातामत्योरतिदेशार्थं वै
श्वदेवेविशेषमाह तंत्रंवावैश्वदेविकं विश्वेदेवाः संतत्रेतिवैश्वदेविकंश्राद्धंतंत्रमुभयपंत्न्योरेकंदेवंभवेदितिशेषः श्रतइतिपाठेनौसा
धारणंभवेतंत्रमितिवचनात् अपंचपक्षोन्मपक्षेषुविकल्पतोऽततश्चैकप्रयोगपूर्वंसाधकत्वंभिन्नप्रयोगापूर्वे साधकत्वंचवैश्वदेव
श्राद्धस्यभवतीत्यर्थः एतत्कालेचमसंपूर्णमित्याभिमंत्रयेत् तथाचकात्यायनः श्राद्धांऽमंत्रहूतेनकुर्यात्तेययाभिसंत्रणं अन्नानि
मोक्षयेतेनतेनैवश्राद्धमाचरेदितिकूष्मांडमंत्रा यद्देवाद्देवेसा इत्यस्यकश्रद्धान्वितः श्राद्धंकुर्वीत श्रद्धाधर्मकार्येषुसफलत्वनि
श्चयः तथाचमनुः श्रद्धयोधर्मकार्येषुसामर्थ्यः श्रद्धैस्मृतिदेतेति साचस्मृत्तधर्मोपलक्षणं श्रतरस्तद्धर्मयुतः श्राद्धंकुर्वीतेत्यर्थः
तथाचविधिहीनमनुष्ठानंमंत्रहीनमदक्षिणं श्रश्रद्धयाहुतंदत्तं तद्देरक्षांसिभुंजते तथाविभाजितेभिस्कपलिविदेपतेपितृदे श्रा० ... 
वतेनत्तस्वैसफलंस्यात् विपरीतंनिरर्थकमितिश्रत्रश्रद्धान्वितपदत्वाच्छ्राद्धमितिश्राद्धस्यहरणेनैवतदन्वितत्वेलब्धेश्रद्धान्वितग्रह १५
णंपितृकार्येषुस्मस्ततधर्मोपज्ञापनार्थं तथाचमनुः देवकार्येद्विजातीनांपितृकार्यविशिष्यतइति श्रतःपितृकार्येसमस्त

क धर्मोदेरण प्रयोगकुशलः स्यादिति एतदुक्तं भवति संबंधनामगोत्राणां यथावत्प्रयोगे शाण्डक्यादिदत्तं हविः पितॄणां तृप्तिक
रं भवतीति तथा च नामगोत्रे स्वधर्मं प्रापकं ह्यमुक व्यपोहेति ज्ञातिभ्ये यथ्यमवाप्नोतिप्रयोगकुशलो नर इति च नामादिप्र
योगो धर्मप्रदीपे अभावात् नार्घे संकल्पे पिण्डदाने तिलोदके आसनपाद्यासनयोः पाद्ये नामगोत्रं प्रकाशयेत् अत्रचिंत्यते संबंधा
दिक्रमो भिन्न इति केचित्तु संबंधादीनां हविःप्रापकत्वमेव नोच्चारणक्रम इति अमेत्यमुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नित्ति क्रम इति
वसुरूपादिध्यानमेव नोच्चारणक्रमे तत्र साधुः स्यात्सुकामेवं पठ्येत नहि गोत्रमप्रयोगस्याप्रविहितत्वात् तत्र वसुरुद्रा
दिस्वरूपोक्तत्वात् तथा च संबंधं प्रथमं ब्रूयान्नामगोत्रे ततः परं रूपं ततो विजानीयादेष धर्मः सनातनः अत्र मत्तु मनननाम सम्बुद्ध्या
येत स्वगोत्रमुदीरयेत् इहस्मृतिरपि आसने चार्घदाने च पिण्डदाने अवनेजने संबंधनामगोत्राणि यथार्हमनुकीर्तयेत् वसु
रुद्रादित्याः पित्रादित्रिरूपेषु मात् मातामहादिमात्रादित्रिरूपेषु स्मरन्ति महर्षयोऽपि तथा वसुरुद्रादित्यरूपेषु यं तर्प
येति तत्र नामगोत्रसमुच्चार्य तिलैस्तीर्थेन पत्र पतरति तीर्थं पितृतीर्थं ततश्च अस्मत्पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्र वसुरूपेति प्रयोगः

16 पाद्ये तु विरोधो भासते विधिनिषेधयोर्दर्शनात् तथाच पाद्ये नामगोत्रे प्रकाशयेदित्युक्तं तथा आसनावाहने पाद्ये अमस्नाने तिला
र्के अक्षय्ये पिंडदाने च नामगोत्रे प्रकीर्तयेदिति मनुस्तु निषेधति हविर्मंडलभूमौ तु गोत्रमुच्चारयेत्तु यः अकृतं तन्मखे रघुं पितॄ
णां नोपतिष्ठत इति अत्र व्यवस्था आगतार्थे गोत्रादि निषेधः पाद्यार्घ्ये तु विधिरिति विरोधः अस्ति व्यवस्थागतार्घ्यविधिः पाद्यार्घ्ये
पूर्वभावी तथाच यज्ञपात्रवल्क्यः दत्वार्घ्यं क्षालयेत्पात्रं वारा वा क्षालयेत्पुनः पात्रं येत्पुन रावुम्मविधानमर्घ्यं ततेस्तपत पुराणेषु
ष्वेपि दत्वार्घ्यं क्षालयेत्पात्रं हो विप्र रघुनिवेशयेत् पूर्वं यः क्षालयेत्पात्रं पाद्यार्घ्यं च ततोन्यत् विप्रपा हो र रकोमृतां पितृतृप्ति
निर्हतिसह इति तस्माद्विधानात् पूपमध्ये नतु इमां स्वागतार्घ्यं दत्वा पात्रे प्रक्षाल्याचम्य संस्कृते उपवेशयेद्यथाविधि पुनः प्रक्षाल्याच
म्य पाद्यार्घ्यं गोत्राद्युच्चार्य दद्यादिति नामगोत्राद्युक्तिः आघ्याविर्भूतत्वात् न प्रकाश्यते अतत्र आह संबंधे च भवेत्षष्ठी चतुर्थी संप्रदा राम०
नतः इति समासेन षष्ठी चतुर्थ्यौ आसने विशेषमाह स्मृतिः इच्छा अक्षय्यासने षष्ठी चतुर्थी चैव कल्पने आवाहने द्वितीया च १६
शेषाः संबुद्धयः स्मृता इति कल्पनेसंकल्पे एतत्त्वाह्वासंकल्पादष्टमत्र तथाच ब्रह्मांडपुराणे पितृभ्यश्च ततो दद्यात् नामा मं

मंत्रेणेन तु अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नम इति शांखायनेनापि अन्नं चामावेतच्चरत्तु द्विजभोजने इति पठंति च आ
मंत्रेणे प्रतिज्ञा या मत्स्यपुराणे दक्षिणाविधौ संपूर्णं दक्षिणासनेयाः षष्टीं कुर्यात्सर्वे वदंतीति आसनेन चतुर्थी विकल्पिता तथा दक्षिणास
ष्यासनेन षष्टी चतुर्थी चासनेयता अर्घावनेजनेन पितृ मन्नं प्रस्तवने जने संबुध्ये तानि कुर्वीत शाव शास्त्रविशारदः व्यासोपि
चतुर्थी चासनेनेति संकल्पे च विधीयते चतुर्थ्येतु यत्राः प्रथमा तत्परेणोक्ता संबुद्धि वरे जगुरिति देशभेदेन चतुर्थी स्वधा हि
तेनिरत्नावलीकाराः यत्तु संग्रहे तद्वाक्यं अक्षय्यासने षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृताः अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेषाः संबुधयः
स्मृताः स्मन्नदाने चतुर्थी विधायकं तच्छेषान्नदान विषयं शेषाः संकल्पमतिरिक्ताऽर्घदानावनेजनादयः संकल्पे चतुर्थ्येव
विधिः तथा च धर्मप्रदीपे गोत्राणामासने लक्ष्ये गोत्रान्यावाहने तथा अर्घे गोत्रपितलक्ष पिंडदाने वने जने अन्नसंकल्पने
चामुकशर्माणएव च सगोत्रदाने च गोत्रेभ्यो दैवेप्येतदुदाहृतमिति त्यागसंकल्पदाने दक्षिणायाः एतदेवत्स्यामः अस्मत्स्मृतिं
सानुसंधेयमतः श्रद्धान्विजरमजं शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत अनेनावश्यं श्राद्धमपरपक्षे कुर्यादित्यर्थः तथा च पुराणास

17 पुत्रेण नहि पिंडप्रदानेन श्राद्धं भवति केवलं पुष्पं पत्रं फलं तोयं यच्चान्यदपि किंचन पितॄनुद्दिश्य कर्तव्यं श्रद्धया पितृतत्परैः तत्सर्वं
श्राद्धमित्युक्तं श्रद्धया श्राद्धमश्नुवतेति ननु पक्षश्राद्धं सूतकादौ कर्तव्यमुत नेति तत्रैके नेति प्रतिज्ञातत्वात्सूतकेमितमे
ऽन्यत्र विचार्यते यदि नेति तदाऽऽदर्शमासिपमोरोपश्च समा मावितस्सवै पर्व्याणुप क्रम यतश्च स्यात् यदि कुर्वीत तदा दृक्या
घश्रद्धो द्विजश्च मासिक्यं भाद्रेनैवारंभस्तेनैव समाप्तिरिति न्याययाधश्च स्यात् तस्मात्सूतकादि व्यतिरेकेण मध्यापक्षश्राद्धं कर्त
व्यमिति प्रतिज्ञाते न सूतकादौ कर्तव्यं अथ पक्षसाधारणदुःखेन पक्षश्राद्धं यो मद्व्यमध्ये स्यात् ज्ञाता नियमेन मया कर्तव्य
मेवेति प्रतिज्ञाते न सूतकारणं पञ्चान्तराये कृतप्रतिज्ञेन सूतकमध्येऽपि कर्तव्यमेव मिहापीति तथा च पुराणसमुच्चये पक्षश्रा
द्धे समारब्धे सूतकं निपतेद्यदि समाप्तं ताहि पितरः सूतकान्ते विसर्जयेत् अथवा केचनेच्छंति श्राद्धं तु मृतसूतके जन्मसूतकमा ए.म.
साध्यपक्षश्राद्धं समाचरेत् यदि दैवं नरः कुर्यात्सूतकान्ते समापनं प्रारब्धानि मनुष्येण श्राद्धेनल्लायुरल्पमपरति ईदृशमाशौचां १८
ते तन्मध्ये वा समापनं पूर्वोक्तविषयकल्पने नन्मध्येऽपि समविरोधः अथवा इत्यत्र करोतु माह मासि मासि वोऽशनमिति श्रुते

प्रजापतिः पितृलोके स्मृतो ऽप्यमावास्यायां प्रतिमासमशनं दत्तमतो ऽपरपक्षे ऽपरूपमेव कर्तव्यं सर्वैः तथा च श्रुतिः अथैनं पितरः
प्राचीनावीतिनः इति अनेन च स्मृतत्वहेतुना ऽपरपक्षे मावास्यायामवश्यं कर्तव्यत्वमुक्तं तेनापरपक्षातिक्रमो न सर्वा
द्युक्तं तदतिक्रमे चोभयातिक्रमात्प्रत्यवायस्मृतेः तथा च एतामेव ब्रह्मैः सेतिकुर्यात्सर्वमेवैषा व्यतिक्रमेत् तस्मान्नातिक्रमेदि
दानं च मंत्रेण तस्मै पिंडं एतानि पंच आयुर्धनधामादि फलानि पंचमं पापपक्षयेत कं श्राद्धकं तथा ननिर्वपति पः श्राद्धं प्रमीत
पितृको द्विजः इंदुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु स नियममाह तदहः शुचिरक्रोधनो ऽत्वरितो ऽप्रमत्तः सत्यवादी
स्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्जयेत् तदहरिति पूर्वेद्युरुभाव श्राद्धदिने ऽभुंजानो नियममनुतिष्ठेदिति सर्वः शुचिः
बाह्याभ्यंतरशुमन विशेषरूप स्नानाद्यशुद्धिरहितः अत्र शुचिः शुक्लवासाः स्यादित्यनेन कषायादेर्निषेधात् तथा च हारीतः
शुचयः शुचिवाससः स्युरिति शंखोपि शुचिः शुक्लवासा शादमेह सः स्वागतमिति ब्रूयात् श्राद्धकच्छुक्लवाससा स्यादिति वृद्ध
गौतमसूत्रेपि एकवासा मा स्तुपः कुर्यात् पिंडनिर्वपनं नरः कषायवस्त्रसंवीतः तेषु रक्षांसि भुंजते धर्मप्रदीपेपि कषायं वे

18 उक्तं चात्र तत्रैव एवं विधानि वस्तूनि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि। अप्रमत्तः सप्त सततं कालोद्देशे सावधानः तथा च कालहीनं क्रि
याहीनं मन्त्रहीनं च यच्च यत् पात्रहीनं च यच्छ्राद्धं भागं तेषां रक्षसां विदुरिति स्वाध्यायः श्राद्धमन्त्रजपादिरिक्तः पाठः मैथुनं श्र
वैदिकेनापि दोषं स्पष्टं नेयं विधिनिषेधयोरपि तुरिक्तार्थं अनेनापि विधिनिषेधरूपं स्पष्टमेतं ग्राह्यं तथा च रात्रौ
ल्लो निषमाः न वाक्यपातयेज्ञानुनमुखं गिरमीरयेत क्रोधादिकेन भुञ्जानं न च कुर्यान्न मत्सरं नहीनोपि न चाक्रं होमं चैव वा
ममसानः एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्तमराष्ट्रयश्रमादि अत्र विंसतिविधयापरस्माद्धीनां श्राद्धपाककर्तुं च्युति तनेकिम
धिकार उक्तेनेति अत्रैव समाचारादधिकारे इति तन्न स्मृतिविरुद्धाचारस्याप्रामाण्यात् तथा च व्यासः गृहिणी चैव सुस्नाता या
वं कुर्यात्प्रयत्नतः निष्फलं तु च पाके पुनः स्नानं समाचरेत् रजस्वला च पारवंडी पुंश्चली पतितो नतथा सजेच्छू द्रेतथा वंध्या रा०म० १८
विधवां च परां तथा रजस्वलां त्रिदिनादूर्ध्वमपि ह तत्र जस्कां यतु ब्रह्मपुराणे अंगकर्णा चतुर्थे तत्स्नातामपि रजस्वलां वर्जये
च्छ्राद्धपाकार्थं स्वमात पित्तवंशजामितमस्त्री विधायकं तस्मल्ला अस्तं अवविषयं अतएवपर्वति मातथसावधः

के मात्स्ये दुग्धे च पायसे। पितृपाके न कुर्वीत त्रिपुण्ड्रं निराशाः पितरो गताः तथा श्राद्धस्य पाके विधवा परस्त्री न तत्समीप पितरो न रक्षा।
हस्तादि स्पर्शकराणि श्रुतिकर्माणि तिलकं त्वा यस्तं वः ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालां तथैव च निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा।
सुदारुणमिति एवं च सकलशिष्टाचारविरोधमालोक्य पुण्ड्रकनिषेधस्य वर्तुलतिलकविषयत्वमिति केचित् तदस्मन्मते तस्मा
त्तिर्यक्पुण्ड्रं तथा दृष्ट्वा स्कन्धे मालां तथैव च निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिमिति वाक्यान्ते तिर्यक्पुण्ड्रस्यापि निषेधः स्य
तोऽनतिर्यक्पुण्ड्रः तदपि न सामान्येन तिलकमात्रनिषेधात् तथा च पठन्ति वामहस्तेऽपि दर्भाग्रेण रङ्गवल्लिस्तथा ललाटे ति
लकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गता इति रङ्गवल्लिश्चतुष्कं स्यात्तन्तां ललाटे तिलकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालां चितं तथा कांस्यपात्रे हवि
र्दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः समवर्तोऽपि वर्जयेत् तिलकं भालस्थं श्राद्धकाले विचारयन् तिर्यग्वाप्यूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयन् श्राद्धकर्मणा
ति एवं च स्याद्धारे तिलकमात्रनिषेधात् पुनः प्रयोगपारिजाते प्रार्थनानन्तरं तिलकविधानात् तथा च हयाज्ञवल्क्यः
पिताम्बरः संतु मामस्मयाविप्रकांचन ततस्तु तिलकं कुर्यान्मन्त्रेणानेन भक्तितः निमानुष्ठानसन्निधाः सर्वे रापतसुछपः पित

19 मातृपरः सेतः सं तस्य तुलु जा नरा इति नचानालोचितपरं पराशुष्टानं त्यात्यं चतुर्विंशतिमेतेपि स्मृतिर्वेदविरोधेन परिसमाप्ताय
याभवेत तेषु चलौकिकं वाक्यं स्मृतिवाक्यं परित्यजे पठति चतुर्ध्व पुंड्र त्रि पुंड्रं वा वर्तुलाकारमथापि वा आर्द्रकर्त्तानकर्तव्याव
त्ति डान्नानिर्वपेदिति पञ्च भस्मो भवति तत्तर्वमध्ये पुंड्रं विनाकृतमिति नन्संध्यादिकर्मविषयतिलक परमितविरोधः आचा
हनादिवापत न्मैत्र्यपस्पर्शनात आउपस्पर्शनादितिछेदः ततथ्वावाहनमारभ्यचुलकहानपर्यंतं संत्रवर्जेत्सा इहात्रैमौनमा
चेद्दिन्मर्घः नलोपतु वेदमवमंत्रजपो विद्युत्स्मारणं याप्यापश्चितं आमंत्रितात्रैवं तेष्वेवमत्रो ध्यारिस्मृत्यत्र कविधिनि
षेधानाचे सुरीसर्वे तथा वद्धरंखः तु कारणापि पावृत्याहु स्ताद्धापि गुणान्वदेत भुक्तलाचो दूत्वा त्रैमुखेद्धस्तेनवापितत
प्रेतपादौ वहिः कच्छो वहिर्जानुकरो प्यथ अंगुष्टेनविनाश्माति मुखशब्देन वा पुनः पीतावशिष्टं तोयादि पुनरुद्धृत्य वापिवे
त्तादिशिष्टार्धं पुनः खादेत्मोदकानि फलानि च मुखेन वा धमेत्ते नं निष्ठीवेत्मोजनेपि वा इत्युमन्वादिजः आद्दत्वा गच्छत्सधो श्रा०
गतिं पवित्रपाणयः सर्वेते चमौनव्रता न्विता उच्छिष्टो छिष्टसंसर्गावर्जयेत परस्परं नस्पृशेद्वामहस्तेन धं जाग्नौ चेकराच १९

ननु सव्यापसव्ययोः शीर्षेण पदाभ्यां जननं सकृदेव स्यादिति एवमित्यतिदेशेन भोक्तॄणामपि आवर्तनमन्त्राख्योरभ्यासेन लिखेधा दक्षिणोकर
णादिरूपत्वे स्यादिति प्रातिवचनमनूद्यते इदानीं प्रयोगमनुपश्य समासाः परिभाष्यन्ते १ दैवपूर्वं श्राद्धं परिभाषेत समपवादकम्
तिरिक्तेषु तिष्ठते श्राद्धमिति पित्र्यं कर्म दैवपूर्वमिति पदार्थानुसमयोक्तिः नतु सर्वसंततोक्तकाण्डानुसमयेन प्रयोगः स्यादिति चे
त् पदार्थानुसमयान्तिविषयत्वेन सार्थकत्वात् आह च सकलो गुणकाण्डो देवैकस्य प्रयुज्यते सकृत्त्वाप्रापको नैव प्र
योगक्रमो भवेदिति अतस्तन्त्रापवादवर्जं पारम्पर्यात् लगणादि समवेतं कर्म दैवपूर्वं भवतीत्यर्थः तथा दैवपूर्वमपि छुर्दिवर्जं पित्रा
विसर्जनं प्रश्नं च दक्षिणां चैव अन्ते पात्रसमं विना तथा तल्लोच्छिष्टापनयनमावाहनं च विसर्जनं दक्षिणासौमनस्यं च विनाम
दैवपूर्वकं धर्म पदेषो विसर्गः स्वस्तिकं आसनो ब्राह्मणपतिवारणं करस्थच्छिद्रपोषणं पितृपूर्वाणि पदद्वेतिदैवलोपि पयत्नप
त्रिपतेकर्म पैतृकं ब्राह्मणान्यति नतत्संवर्तनकर्तव्यं चैव स्वदेवस्य पूर्वकमिति पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये पितरो देवतास्येति
पित्र्यं वाच्यं जपितृषसोमपदिति पदस्य तत्पः नतस्तु पितृकर्म पिण्डपितृयज्ञवत्कार्यमित्यर्थः अनेनापसव्यं दक्षिणाग्रस्वस्वामजा

४० नुपातादिति दृष्टं अतो नीविबंधनादि पिंडोत्थापनांते पिंडपितृयज्ञधर्मो भवति अत्र संदेहः किं नीविबंधनं वामभागे दक्षिणे वेति तत्रो
भयथाचारदर्शनाद्यथासंप्रदायं व्यवस्थेति पाक्षिकाः तत्र विचार्यते किं नीविबंधं कर्म पित्र्यं वेति अथ पिंडपितृयज्ञेऽनुष्ठानवि
रोधः अंते उपवीतिवत् अपसव्यांग उपनीतेति तथा च मनुः प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतंद्रिणा पित्र्यमानिधनात्कार्यं वि
धिवद्दर्भपाणिनेति अत्र प्राचीनावीतिनेत्यनेनापसव्यप्राप्तेऽपसव्यग्रहणं नीवीबंधनेन वामजानुपातादिप्राप्त्यर्थं किंच
सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणाग्रादानवर्जमिति स्मृतिः पिंडपितृयज्ञवदिस्मतिदेशोपि यज्ञकात्यायनवाक्यं नीवीकार्या दशागुप्तिर्वाम
कुक्षौ कुशैः सह पितृकर्मणि चैवोक्ता वेदवेदांगविद्भिः इति तदाभ्युदयिकविषयं पठंति च दशासंगोपनं नीवी सा चाग्रे
मानुषी स्मृता पितृणां दक्षिणे पार्श्वे विपरीता च दैविके ह छंदोगयाज्ञवल्क्येपि दक्षिणा कटिदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयं तर्ज
यंती हरेत्सा नीवी यथानर्णोपमस्यथेति नन्वेवं नीवीकार्येति वाक्ये सदा शाखांतरेऽविषय इति चेत् नीवीबंधनस्य दक्षिणाग्र राम० २०
त्वाद्दैवपित्र्यमानुषकर्मसु पक्षोचितं दशागोपनस्य विहितत्वेन सदा शाद्वसेव समर्थत्वात् तथा च स्मृतिः दक्षिणांतस्वहि

पत्नीविधिरितिलिंगं लिंगादपिविधिर्ज्ञेयइतिवाक्यात् नचश्रुतिविरुद्धास्मृतिःप्रमाणंश्रुतिस्मृतिविरोधेतुश्रुतिरेवबलीयसीति
वाक्यात् तस्माद्दक्षिणांगएवनीविंबध्नीयात् पिंडद्वास्तृणाभ्यामपि अथनीविंस्रस्यनमस्करोतीतिकंडिकाव्याख्यानेनाभेर्दक्षि
णतएवनीविस्थानमुक्तं नदक्षधर्मेत्रःपरिशेरांतः यथानिहन्मिसर्वेयदमेध्यवद्भवेद्धताश्चसर्वेसुरदानवामया महास्थर
सांसिपिशाचगुह्यकादितामयायातुधानाश्चसर्वे द्विगुणास्तुदर्भाःस्यामग्रुपलक्षणामिदं तथाचश्रुत्यागोउपमूलमस्तलु
नकुशांस्तंत्रोपकल्पयेत् यवांस्तिलान्संकास्ममयःमधुद्रोहसमास्तनाःपात्रारजेततान्याणिपात्राणिस्युःसमिन्मधुःपुष्प
धूपसुगंधादिसोमसतंचवेमस्तरणामिति दर्भोपासनादि एतद्राहरणमाहः उदपात्रंचकांस्यंचमेक्षणंस्रुवसूत्रवाधिकं स्राह
रेद्यसव्येनसर्वेदक्षिणातःशनैरिति दर्भाःसमूलकुशाःतथाचयमःसमूलस्तुभवेद्दर्भःपितृणांश्राद्धकर्मणि मूलेनलो
कान्जयतिशक्रस्यतुमहात्मनःहारितोपिदक्षिणादिशातःसमूलकुशानाहरेदिति कुशाद्वेविशेषमाहःतेनपिंडाधस्तनकुश
वर्जंसमूलाद्विगुणाःपिमेदेवमेतच्छ्राद्धयोग्याःनमवोसर्वंनोमर्थेःतथाचश्रुतिःअथसमूलंसकृदाच्छिन्नान्युपमूलंदिनानिभवं

२।
ति स्मृतिरपि उपमूलं समूलच्छिन्नं वर्हिः पिंडे प्रदास्यते नात्मापनोपि सपिंडीकरणं यावद्दर्भैः पितृक्रिया सपिंडीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिव
द्भवेत् देवानामृजवो दर्भाः पितॄणां द्विगुणाः स्मृता इति पवित्रपाणिर्द्विधा आसीनः सर्वत्र पवित्रमुपग्रहोपलक्षणं सर्वत्र देवे
पित्र्ये च तेनोभयत्र पवित्रोपग्रहपाणिरासीनः स्यादित्यर्थः तथा च मनुः पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिनेति अथवा पवि
त्रपाणित्वमासीनत्वं च स्मृतिप्राप्तमेवानूद्य सार्थकत्वेनानुवदति तेन वामहस्ते कुशादानमावाहने चासीनत्वनिषेधतो मर्थः तथा
च पठंति वामहस्ते परादर्भान्गृहीत्वा बलीत्स्यया ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गता इति किं चावाहनेनागच्छंतु पितरश्च कातरा
सीनं त्वेनयुक्तं तथा च पिंडदानावाहनं पुराणोक्तं लिंगं आयुष्मां जिलिख्यापस्थित्वा चावाहयामि ते निजिमं त्वार्थानुग्रहे पि
आयंतु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैरिति किं चासीनो हस्ताहृतिदाने आसीनत्वेन प्रतिपादनादावाहनादुपस्था राम०
नेपीति सूत्रार्थः अथ प्रश्नेषु पंक्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति सर्वान्वा पंक्तिमूर्द्धन्यः पित्र्ये यथापश्यमो विप्रः लिंगेऽर्थेनसः पृच्छादोष्यवाच्छित २१
विकल्पोतुल्यविकल्पस्याष्टदोषवत्त्वात् पृच्छा स्वासी सार्थेनापि सर्वैः अथ पंक्तिमूर्द्धन्यः सर्वैः तथा च पुराणे दोषस्त्रो

भमतः स्नात्वाजानुभ्यामंतरे स्थितौ सप्तश्रवप्रश्नोपविष्टः सर्वान्प्रत्येव द्विजोत्तमानिति पुरुषविकल्पोपमितिवर्णोऽस्य एवं च प्रश्नेषु
पंक्तिमूर्द्धन्यं सर्वान्वेतावानिवाये पृच्छतीति गौरवं सम्यक्तंतरे क्रमाविष्यर्थं प्रश्नेनैव तत्र कुशदर्भैः तथा दक्षिणपाणौ वल्कपुष्प
च्छायासनमर्घपूरणामतश्चावाहनार्थे मात्रेऽस्तुमंत्रं वार्धनेभाजनाग्निहवनं शेषोजपः कल्पनं दत्वा लज्जपत्र निपिंडयजन
नेसुधोक्षितानास्वप्नके स्वाहाः पुंड्रकवाचनार्थे चलनं दानं विसर्गस्कृतिरिति आदिनोदेशकालगोत्रादिस्मरणाविकिरदि
पिंडार्चनांतं गृहीतं अत्रामोपि स्मृतौ क्रमः तथा च आद्यारंभेणपाध्यात्वाधात्वा देवं जनार्दनं स्वपितॄन्मनसाध्यात्वा
ततः श्राद्धं समारभेत अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षंतु मे दिशं तथा बर्हिषदः पांतु याम्यां ये पितरः स्थिताः प्रतीचीमा
ज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः ऊर्ध्वं तल्वर्यमारक्षेत् कव्यवालनलोऽप्यधः रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः सर्वत
श्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे प्राणायाममंततः कुर्याद्रुपस्पृशः स्मरणं तथा श्राद्धे वैतोस्मीति विद्वेदि द्विजैर्वा कुरुक्षेत्र
देवताभ्यः पितृभ्यश्च सारणादि श्राद्धावसाने च जपः आदिमध्यावसानेषु त्रिरावर्तनं जपेदुपदृशतिवाक्यात् एवं परिभाष्य

22 कर्मोपक्रमते आसनेषु दर्भेनासीयेत् पादासनं दीयोपलक्षणं तथा च कात्यायनः विष्टरं चैव कुशानं दद्याद्धि ब्राह्मणानां पारम्पल्यतः आसं चु-
पृथक् पृथक् पश्चादासनेषु तिलतैलेन दीपकाः अविच्छिन्नार्चिषो देयाः पात्रेतु रक्षा हि जो नैमः इति आसनमाह स्मृतिः शमीकाश्मर्य
शल्लकी श्वकर्कं बोचारणानन्यथा यज्ञासनानि शस्तानि श्राद्धदैवार्चने तथा श्रीपर्णी वारणां मीरीजंबुकाम्रकं कंदवर्जं उपवेशपेदित्य
र्थः वृक्षो भवेद्यह्र संभवं सममं कृत्वं पीठं पितृणां दत्तमस्य पामिति ततश्च सदीपासनेषु देवपाद्यासनं दत्वासने षु दर्भान्दद्यादि
त्यर्थः द्वितीयमतदासरणमतो स्मात् सर्वमपि दर्भानासीयां पवेशयेदित्य कावयपिनस्मृतिः तथा देवीपुराणे कुशा न रोगिनीलाश्ता
रा आसने लोहवर्जिते दाताचस्वासनेपुते नावेशयेत्सुधीरिति नन्वास्तृते षु पुनरास्तरणं कुतः पूर्वास्तरणस्य धर्म मात्रत्वादि
त्येके विप्रानुज्ञाप्योत्थाप्य कर्ते व्यमित्यसे द्वितीये ऽप्युपवेशितानामुत्थानानुपपत्तिः तस्मात्स्वकं मास्तरणमाचम्य मितरद्दानमित्यन्ये राम:
नास्त्यं अतश्चासीयेत्वेत्यर्थः संकल्पत्वात् तथा च शंखपुराणे तत्ताप्निः शौचानाचमनसम्प विष्टामयाविधिः दद्याद्दर्भासन २२
नं तेभ्यो वैश्वदेवस्य पूर्वकं आसने षितिहस्तरूपाण्यत्त दद्यादिति सम्भर्यः दर्भोश्वैवासनेदद्यात्तुपाणौ कदाचनेत्युक्तेः ए

तदेवं दक्षिणतः पित्र्ये वामतः पितॄणामासनं दद्यात् वामपार्श्वे कुशान्सुधीः दक्षिणे चैव दैवानां सर्वदा श्राद्धकर्मणीति वाक्यात्
अत्रैकस्यासनदाने स्वधां प्रयुञ्जीत स्वधा शब्दप्रयोगेऽत्र तस्यासनार्हत्वनिषेधात् तथा चाह मादृपद्धतौ पितृस्थाने
खिलं दद्यात्स्वधाकारेण धर्मवित् अक्षय्यमासनं चैव वर्जयित्वार्घमेव च धर्मप्रदीपेऽपि आसनावाहनयोरर्घे तथाक्षय्ये
वनेजने स्थाने स्वाहास्वधावाचनं न कुर्याद्द्वयोर्वीन्मनुः नेनास्मिन्पितुरमुकशर्मणोऽमुकसगोत्रस्य वसुरूपस्येदमासनमस्त्विति अपो
गः केचित्सकारवर्जेण उच्चरते तन्न तत्साहित्येनैवोक्तत्वात् तथा सकारेण हि वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता सकारः कुतपो ते
यत्स्मात्प्रयत्नेन तं वदेदिति विश्वान्देवानावाहयिष्य इति पृच्छति स एवं यवानादायोपांशु निरंगुष्ठं द्विजहस्ते धृत्वेदं कार्यं तथा चप्र
मः प्रवरस्ततो देवानिज्ञाप्यावाहनं मति शाकटायनोऽपि न्यावाहनं च कर्तव्यं छिन्ने चोंकारपूर्वकं गोभिलोऽपि यवानादायों
कारं कृत्वेति अङ्गुष्ठगृहीत्वावाहयेत्सर्वे तन्न निरंगुष्ठं गृहीत्वात् विश्वान्देवान्समावाहयेदिति ब्रह्माण्डोक्तेः ततः कृतस्वाद
अनुज्ञां दक्षिणं जान्वाच्य ऋजुकुशानादायोपमिस्त्वाण हा वार्द्धवास्मिपोगं कुर्यादिम धेनन्वधामसपित्वावाहयेदुता

२३ वात्यपूर्वेदिति उभयथ्यावाक्यद्वयेः तथाहि इमामेहव्यासंवादे कुशांवुनाभ्युक्ष्य हस्तात्यतनमनजमाहत निवेदयततत्रवि मानेवैकुर्याद्दर्भपूराणं
शन्नोदेव्या यवः सिद्धार्थपवोसीतिपवानपिगंधपुष्पंचतस्मीसार्थरेवान्समाक्षेपेदिति पुराणान्तरेपभ्यर्घ्यसंपर्यावाहनपूर्वकं याज्ञवल्क्य
स्त्वावाह्यपूर्यपति पाणिप्रक्षालनांदत्वाविष्टरार्थानकुशानपि आवाहयेदनुज्ञातोविश्वेदेवासइत्यृचा यवैरन्ववकीर्याथभाजनेसपवित्र
के शन्नोदेव्यापयः क्षिप्त्वा यवोसीति यावांस्तथेति यादिव्याइतिमंत्रेणहस्तेऽर्घ्यं विनिक्षिपेत् अपसव्यंततः कृत्वेमारिसङ्कल्पाश्चावा
ह्यार्घ्यपूर्यपति अत्रविरोधः स्मृतिपुराणयोः स्मृतेः प्राबल्यात्सर्वेषांत्वाचाराल्पपुराणमितेके नेमन्येस्मृतावेवार्घ्यपूराणस्यपूर्वमुक्तत्वात्
तथाचक्रमपरत्वेनयाज्ञवल्क्यस्मृतिः पृच्छायांसनमर्घ्यपूरणमनुज्ञावाहनार्घ्यक्रमइति एवंसतिदर्भोनाक्षीपविश्वान्देवानावाह्येतिम
क्रमतायाज्ञवल्क्यवचनेनैकवाक्यतामुनिनाऽस्तनार्घ्यदानानंतर्याज्ञवल्क्येनानंकोइतुसमयस्मादित्ताऽस्मत्तत्रपदार्थानुसमयपक्षेनतापि
तं अमध्यावाजसनेयिपरत्वाद्याज्ञवल्क्यस्मृत्यासमंविरुध्येत तथाचाहनंदत्वाहस्तेयाज्ञवल्क्यः अर्घ्यपात्रासमीनोपकुरा राम: २३
द्धपसमन्वितं शन्नोदेव्यापयः क्षिप्त्वायवोसीतियवान्क्षिपेत् गंधपुष्पादिसंपूज्यपश्चात्कुर्यादिदंस्मरणः पूर्णमस्त्वितितेदके विश्वेदेवा

नसमाह्वयेत ततस्तत्क्रमयोगेन पित्र्यं पूर्वमनु नियोजयेत कुशांश्च तिलसंयुक्तं तिलोसीति तिलान्‌ क्षिपेत शन्नोदेव्या यवः स्मि स्वाहेत्येवं पूर्वं दा
चोक्त स्वनामशर्मगोत्रे तत्र उद्दान्त स्वतिति ततस्त्वा आवाहयेमि तत्र नमस्त्वा जपे दायन्तु नः पुनीति ततश्चासनं दत्वार्घपात्रं पूर्वमेव गंधं छायां गत्वा
र्घं दत्त्वेति विश्वेदेवकांडे मत्वा ऽ सनादि पितृकांडं कुर्यादिति क्रमः स्वेज वायनोऽर्घ्यानं तत्पराघ्यातुसमय माहः तत्सोपरि कुशान दत्वा गंधादि व
पूर्वकं गंधपुष्पाणि धूपं च दीपं वस्त्रोपवीतकमिति क्रमयथाक्रमं दैवपूर्वं मिति पराध्यातु समयमुपक्रम्य विश्वान्देवानावाहयिष्ये इत्यादिना
तमेव पुराण स्मादि स्मलं बहुना अथ पराध्यातु समयकांडं तु समयपर्यो विकल्पः विश्वेदेवाना हनादि स्मपुराणे विश्वेदेवा क्रतु दक्षः सर्वा
स्विष्टिकृत्कीर्तितौ नित्यं नान्दीमुखश्राद्धे वसुसत्यौ च पैतृके नवान्नलम्भने देवौ कालकामौ सदैव हि अपि च आगते तथैव श्राद्धे च धुरिलोच
नौ पुरूरवार्द्रवौ चैव विश्वेदेवौ च पार्वणे नवान्नलक्षणं पैतृके नवान्ननिमित्ते श्राद्धे अस्यागते सूर्ये दत्तिके बल्कामग्र धान्ये क्रियमाणे
उभयपक्षश्राद्धे तु पुरूरवार्द्रवावेव गोदोहनेन पशुकामस्ये ति वन्हिसमकर्मी अश्वपरणे नाश्रुणा फलविधिरिति पारिजातः आवाहये तु अनुज्ञातो
विश्वेदेवास आगते त्यनया वा ल्याबका यविश्वेदेवाः श्रुणुतेममिति जपित्वा आवाहयेति द्विजैरनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतेत्यनया

चीवा त्याववकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममित्यृचं जपेदिति अत्राववकीर्येति पयपि द्वयमंत्रयोरन्तरदेशलक्ष्मापि यवैरोषधयः समवदंतेति मंत्रे
२५ णायप्रदक्षिणमपसव्यमुखेनावकीरणं इष्ट्वं तथा यमः यवहस्तस्ततो देवान्निलाण्यावाहनंप्रति आवाहयेत्ततस्तानो विश्वेदेवास आगत
विश्वेदेवाः शृणुतेमं इति जपेत्तानानेतोस्मान् ॐ व्यापयरीति मंत्रेण विकिरेत्तान् प्रदक्षिणमिति अत्रावाहयव्यान्विकीरनंततोजपेदिति
मः उदङ्मुखसुरेष्वनां पितृणां दक्षिणामुखं अप्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणमिति च नन्वपहताइति तिलानवकीर्येन्मयाविकिरणे
पहतेति मंत्रस्य विहितत्वात् तथा यमो यधुपहति नैवं अपदेवस्यास्मेव श्लोधयनादपहतासुरपमेव पथ्यते तथाचयोगो भिलमंत्रोषधयः
समवदंतेति अथवा मंत्रानुपदेशात् तूष्णीमेवावकिरणं तथाच व्याहरणः तूष्णीं वा नवकीर्येति पितृनावाहयिष्य इति पृष्ट्वा
ह्येवमनुज्ञातः उशंतस्त्वेत्यनयावाव्यावकीर्यायंतु न इति जपित्वा पितृनावाहयिष्य इति पृष्ट्वा आवाहयेति द्विजैरनुज्ञातः उशंतस्त्वेत्यन राम·
यर्चावाव्यायंतु न इति तिलानप्रदक्षिणमवकीर्यायंतु न इत्यृचं च वकीर्य जपित्वा पितृनिति मातामहोपलक्षणं ततः अपस २४
व्येन दक्षिणामुखो दक्षिणादिशि तिलान्नारायवामजानुपातनपन्नो अमि त्वमस्मत्पितृपितामहप्रपितामहान् अमुकशर्मा अमुकसगो॰

न्वस्वादिरूपानावाहिष्यइतिप्रश्नावाहयेति द्विजैरानमउशंतस्त्वेत्यनयावाह्यापहतारतिति लानवकीर्यापयंतुनइत्युपतिष्ठते वदि
तव्यर्थः ननु तत्रापि न स्मीमोषधपरतिमंत्रेणावाऽवकिरणमिति न रक्षोघ्नत्वार्थत्वविकिरणेऽपहतेत्यस्यैव मुख्यत्वात् अत्रोच्यते स्पर्शोऽस्य
सत्वात् अत्रैवैके विप्रवद् स्वप्रतिद्विजमेकैकं वचनमप्यो गेतापित्रादीनावाहयेति तमितरनावाहयध्यइति सत्रोपदेशात्पितरः इति वि
षेअत एव इति मंत्रलिंगाच्चापि स्यं ननु मातामहश्राद्धे मंत्रोहो स्तिन वेति अत्रैके पितृभ्यः स्वधायिभ्य इत्यत्र पितरः आयंतु नः पित
रः इत्यादि एवं प्रकृतिस्थितानामूहलोपेकेनारीमुखत्वाप्रसिद्धत्वात् स्वपितृभ्यः पितारपान्नमहस्येहपितरन्यथा प्रकृत्या सिध्यतीति यतिवाक्येष्व
पितृशब्दस्य प्रयोगान्मातामहश्राद्धे पि पितृशब्दप्रयोग एवनमंत्रोहइति एवं विचार्येः यदिशृष्मादिवाक्यं स्पपितृशब्दप्रयोगे
गौवसिद्धिस्तर्हि स्मन्मातरस्मन्मातामहे त्यादिप्रयोगेषपि पितृशब्दोक्तिः स्यात् अथमंत्रे समप्यानिति निषेधो नैतेभ प्रयोगेष्वि
तित दिमं गेरप्रतिपादकत्वात्मनां वै प्यर्थ्यस्यान्मंत्राणां वाप्यधाप्रतिपितुभयपथापियथाविहितमंत्रोहः सिद्धइति तथा
च कात्यायनः यथार्थमूहः श्राद्धेतिनप्रकृतनावप्रदेत्वाद्धिर्कुर्चनादिति विष्णुरपि आवाहने स्वधाकारे मंत्राद्युत्साविसर्जने अन्न

25 वर्मेण न्यासेरेषश्राद्धविधिः स्मृतः मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः मंत्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मंत्रवर्जितमिति अपि
चैकोद्दिष्टेपि सएव एकवन्मंत्रानूहेन्नैकोद्दिष्टइतिशेषाणां मंत्रवर्जितमिति पितृमातामहश्चातिरिक्तपितृव्यभ्रात्रादीनाम्
र्घमंत्रवर्जितामितरार्थः पवित्रे पहस्तच मसेषु पवित्रांतर्हितेष्वेकस्मिन्नर्घ्यन्या सिंचतिशन्नोदेवीरितियजमानहेतिपवित्रिपाः पाला
शादयः पवित्रलिंगमांप्यपश्याविनियमः पवित्रं तथाच स्मृतिः तैवपालाशास्तुलीसूपत्रमप्यपरिपालाशान्नविदे पांत्रपेवकंकतास्व
ये दिवैकंकतान्नविदे यान्यपिकार्ष्मपाः स्वपर्णाकार्षमयमपान्नविदेय्यो अपिवैल्वांस्वर्णोभारवादिराश्चयोइचगणतेहिह
क्षायज्ञियाइति ब्रह्मपुराणे पलाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकंकतोद्भवाः अर्घ्यपात्रेदुम्बरोबिल्वश्चंदनः सरलस्तथा शालश्चदेव
दारुश्चखादिरश्चेतियज्ञियाः चमसपात्रमेभमयाणामेकं प्रयोजनाय पेसं अर्थात्सर्वेषामाणामितिपरिभाषाप्राप्तं धातुमयपरिमाणं एम०
पाहीनिनिषेधात् पवित्राएपनंतर्गर्भिणां स्याच्छमिति कात्यायनोक्तानि पवित्राणि तर्हितेति अर्घ्यपात्रे पवित्रे निधायोदकं क्षिपेदिति २५
तायंयतिकुशांविनोदकस्याप्रपत्यात् तथाच स्मृतिः कृत्वोदवारद्वंसर्वे कृत्वा शिवरसंयतकाम्य तदेवसामतोभ्यां पवित्राभ्या

मपहृत्यैतामुपसंहारः एकैकस्मिन्निति मंत्रावृत्तिरुक्ता तत्रश्च पलाशशाखाग्रे सान्नेपयस्या देवतमसं व्रजेषवे यागग्रे सम्मर्दिनायामात्र
पवित्रद्वयं पित्र्ये दक्षिणाग्रेऽक्षिणासंस्थे पयसस्याहिता पवित्रत्रयं दक्षिणाग्रं निधाय पश्यन्निति मंत्रेणापाति वषेसव
पञ्चाशिते चक्षुरिति एकैके पवित्रकरणात्मनपेक्षणात्स्मोमिति तन्न मंत्रेणाविधानात् तथा च योगयाज्ञवल्क्यः पवित्रे स्थ इ
ति मंत्रेणाद्भिः प्रविचेचकारयेत् नांतर्गर्भं कुशाच्छिन्नौ प्रोक्षेशाग्रौ देशासंमिते अत्रेऽपि पवित्रे स्थ इति मंलिंगस्य पवित्रेऽग्रेऽनि कुशैः समाव
प्रशीर्णाग्रौ कुशौ छिनत्ति पवित्राभ्यामुत्पुनाती त्यादिना स्पानांच पवित्रत्रयं पैवे पञ्चात् पवित्रद्वयमेव पित्र्ये पीति तन्न त्रयो पित्र्ये
णि स्पीतिभत्रे वस्थलांतरे पवित्रत्रयस्योक्तत्वात् चतुर्विंशतिमतेपि दैवे शाखाग्रे त्रयाणां निस्मृतिसमस्त पार्वणे एकोद्दिष्टे शाखा
कैका श्राद्धे ब्रह्मपर्यञ्जनि क्षिपेत् पतनाथ्यं दिनानां दैवेतु पवित्रे पितृकर्मणीति तन्मंत्रेण पवित्रद्वयच्छेदनपरं न तद्धेपवित्रनिधानप
रं च्यतश्चपवित्रे स्थ इत्यनेन पवित्रकरणं छित्वान्यतत्तायेन सहार्घे निधानमिति सिद्धं तथा च हेमाद्रौ ब्रह्मा पवित्रे स्थ इति
छिन्नमगर्भं यत्कुशद्वयं कुशाख्येण प्रादेशमात्रं तत्स्यात् पवित्रकमिति अत्र विशेषो पव्यत्र पार्श्वे ॐ वधीमंतरेष्णुत्वान्मयुष्टांग

२८

लिपर्वणाणा छिंधात्मोक्षमात्रंतुयविन्नंविरमुर्दे वर्तमिति एकैकस्मिन्नेव तिलानावपतीति तिलोसीति तिलानितिगंधाद्युपलक्ष
णं द्वैकेनस्मिन्निति प्रति पात्रं तिलो सा तेन न तिलाना वेष क्षिप्त्वर्थः अत्र यवोऽनुपरक्षा तिल स्येपोऽहेव पात्रेपतितिकर्के: नन्वेकैकस्मि
न्नित्यत्र वर्तमानेयुनोकेकस्मिन्निति किमर्थं उच्यते तिलोसीति मंत्रेपि पितॄन्प्रीणाहीति बहुवचनांते न पितृशब्देनकद्दुष्ट्वाद
नुहितनमक्षमंत्रापामर्थ्ये तमाच शान्तोदकापपः क्षिप्त्वातिलोसीत्सावपेत्तिलान् अत्राहुतिः मतिपात्रं स्वा मंत्र स्वामंत्रोहरण
ते अतश्च मंत्रो हि पिप्पारिति निष्कृतमेतद्दिमेवशङ्कार्थः ननु गंधादिप्रक्षेपेपि मंत्रेणान गंधंपुष्पं च तत्स्मीतमिति वाक्यात
अतो मंत्रस्य स्वांहां नत्वा सिद्धेपि स्वाहाप्रयोगाः एवमभिन्नदास्पात्राणपुत्क्वाभिन्नमतिमसवार्थ्येमापिधानुमप यान्नाणपाह
सौवर्णराजतौडुंबरखड्गमणिमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषुमणिमयानिशंखशुक्त्यादीनि एषांमध्येयेषुकेषुचिदसंभवे राम०
तथाचब्रह्मपुराणे सौवर्णरौप्यताम्राणां स्फाटिकशंखशुक्तः भिन्नान्यपिनियोज्यानि पात्राणिपितृकर्मणि तानितेष्वपि कां २८
चनेनतुपात्रेणराजतौडुंबरेणवादत्तमक्षयतां यातिखड्गेनापि तथैवच अर्घ्यपात्रेवैशिकाः परिमाणंस्मृतो अष्टांगुलंभवेत्मात्रं

पितॄणां रजतं शुभं दर्शाङ्गलं तु देवानां सौवर्णं ताम्रमेव वेति चैतदुर्वरं ताम्रं धातुसंनिधेः न दुर्ज्ञं प्रसिद्ध्यर्थस्य सान्निध्ये योऽप्रसिद्धा
र्थे उच्यते तत्सन्निधानसामर्थ्यात ज्ञातो योऽनुगम्यत इति वार्क्षस्य तु यज्ञियपत्त्रेनैव सिद्धेः सुवर्णादिभ्यो मयङ्कारे रजतं तु
पितॄणामेव तथा च वायौ तथार्घे पिंडभोज्ये च पितॄणां रजतं मतं अमंगल्यं तु यत्नेन देववर्ज्ये यं परिवर्जयेत शिवनेत्रोद्भवं यस्माद
तस्मात्तत् पितृवल्लभमिति यानि वा विविधानि वाऽशक्तः सौवर्णाद्यभावविकल्पे सौवर्णादि विहिताभावे विहितप्रतिषिद्धकांस्याद्यसम
न्नपात्रे हीनासमर्थः तेषां यानि वा विविधानीति सात्तद्दशपत्रमप्यनुज्ञातानात विहितप्रतिषिद्धत्वं नेयां स्मृतं तथा च ब्रह्मपुराणे कांस्य
भाण्डानि वर्ज्यानि पितृदैवतकर्मणि पैठीनसिः लोहसीसकांस्य या पाषाणाहितपात्राणि अमत्रपात्राणि च वर्जयेदिति कांस्यस्तत
पर्णताम्रपात्राणि भोजनार्थं पौष्टिकोपकल्पानि वै जवा योपिल्यप्पस्मम न्नपानि स्मृत्यर्थिपर्णमयं तथा यानि वा विविधेत
इति प्रतिषिद्धतरणोनि वा विहितप्रतिषिद्धानि पूर्वपक्षसिद्धान्तमाह पलाशपत्रपुटे सुवा वाऽशक्तः मान्त्तु विहितप्रतिषि
द्धनिषेधार्थः तथा च दक्षप्रजापतिवल्लभः मदस्मनैौतथाकांस्यं तारं कूलं विशेषभवं अत्र सीसकलोहानामर्घ्यपात्रं विवर्जयेदि

५७ सिति धर्मप्रदीपेपि मृत्पात्रेणान्नमर्घं च मृत्तिकागंधलेपनं घृतधूपं च यो दद्यान्निरयगाः पितरोगताः कात्यायनेनापि आसुरेण तु पात्रेण यस्तु द
घाति तिलोदकं पितरस्तस्य नाश्नंति दशवर्षाणि पंच चेति अतो विहितमपि पिण्ड्यः पत्रपुटादावेव पस्करादस्यार्घः कर्कस्यार्घेम्न्मयस्यो
वा रक्तहस्तघटितविषयः कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मन्मयं स्मृतं तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेदिति वाक्यात् एकैकस्य
कैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु पारिष्यारेति एकैकस्येति पित्रादिनिर्देश एकैकेनेति पात्रभेदकं एकैकस्य त्वेतावदावृत्तिरेकेनैवार्घेण त्र
पाणां दाननिषेधार्थो अत एकैकस्यैकैकेन तिनत्तं त्रमिमर्घ्यैः तथा च कात्यायनः अर्घे क्षय्योदके चैव पिंडदाने च वनेजने तंत्रस्य विनि
हितिः स्यात्स्वधावाचनिके जप एवं च नपाणामेकद्विजो यदेकंशाने अर्घपात्राणि त्रीण्येव न द्विजसंख्यया पसकं तथा च स्मृतिः अर्घे स्यात्त्रा
ध्येतुल्याद्यनुः स्वपितृसंख्यया यथैव द्वे अर्घपात्राणि न विप्राणां च संख्यया वैजवापोपि त्रित्वापितृणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवि श्राम० २७
त् एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधीति स्मृतौ लोपाविन्नाद्यैकमिति शेषः अत्र संदेहः वैश्वदेविकस्य एवार्घः किं वा द्वौ उभयथा
वाक्यदृष्टेः तथा हि यज्ञियवृक्षचमसेष्वपवित्रकरेति शाट्यायनेनैव प्रज्ञं याज्ञवल्क्येनापि चैवरत्नवर्कौ योग्यभाजनेन सपवित्र

करस्यैकमेव मातामहेषु विश्वान्देवान्नामभिः पुष्पैरभ्यर्च्य आसनपूर्वकं प्रत्येकस्मात्र उभयं तु स्थापयेद्दर्भपवित्रकमिति प्रचेतसापि सर्वेकस्य
तु विप्रस्यार्घपात्रे विनिक्षिपेत् यवोसीति यवान्क्षिप्य गंधपुष्पैः सुपूजितमिति ध्यमेव कर्को दैवपक्षे एकदेवताकत्वादेकमे
व पात्रं दैवमिति मातामहश्राद्धे वैश्वदेवस्य पृथक्त्वमात्रद्वयमित्यर्थः इदं विचार्यं किमत्र विकल्पः किं वा व्यवस्थेति व्यवस्थे
ति ब्रूमः नयाहि वैश्वदेवश्राद्धपक्षद्वयमुक्तं तत्र पक्षो भेदपक्षश्चेति तत्राभिन्नपक्ष एकमित्यन्ये ततस्तस्मात्स्ववाक्यं
सार्थं स्यात् अत्र तंत्रपक्षे एकमिति तेन यवाक्यस्यार्थस्तस्मात्ततः तंत्रपक्षे एकं भिन्नपक्षे द्वयमिति व्यवस्था यानयं थावि
रोध इति सिद्धं सपवित्रेषु विप्रार्घपवित्राणि पवोध्यं ते हस्तपवित्राणां तु पवित्रपाणयः सर्व इति स्पष्टे चैव सिद्धः अत्र सावित्रि संबं
धेन नामाद्युपलक्षणं एवमेते घे इति प्रयोगदर्शनात् स्वधानिषेधो ज्ञापते एतच्चोक्तमासनदाने ततश्च प्रयाविप्रिहिंसत्पादि
नावा महस्तेर्घपात्रं गृहीत्वा प्रागग्रपवित्रे दैवद्विजकरे दत्वा या दिव्या इति मंत्रं ध्यातं प्रदक्षिणां पूजां कृत्वा या दिव्या इति मंत्रेण प
रस्यार्हवसनामानो विश्वेदेवा एष वो र्घ इत्यर्घ दक्षिणहस्ते न दैवतीर्थेन दत्वा एवं पित्र्येपि दक्षिणाग्रपवित्राणि द्विजकरे दत्वा शि

२४ रः प्रभृति प्राद्‌ग्तं न सम्यग् दक्षिणांसं प्रज्ञ पादि व्याख्यानेनार्घ्ये पितृतीर्थेन संबंधनामादिभिः पितॄनां संबोधनं दक्षिणहस्ते नैवेते घोस्त्वित्य र्घेर
घासिंस्मर्थ्ये तथा च प्रचेताः दत्वा हस्ते पवित्रं तं कृत्वा पश्चाच्च पात्रतः पात्रप्रभृति मर्होत्तं दैवानां पुष्प पूजनं व्याख्या इति मंत्रेण हस्ते र्घ्ये
विनिक्षिपेत् ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चमसान्नमातृशिरः प्रभृति पादान्तं संमोदव इति येत्‌के पितृतीर्थेन ततो पंस्थाद् दक्षिण
पाणिनेति श्लोकैक एक द्रव्यत्वादर्घेरानकर्मणि होमेत्तो संस्कृत्य मंत्र इति तत्कर्माचार्यैर्निरस्त मिति पोक्षितं प्रथमे पात्रेस्थं स्रवांस्त समवनी
पपितृभ्य स्थान मसीति भुक्तं पात्रं निदध्याति प्रथमं पात्रं पितृश्च नैवेद्यं तथा च स्मृतिः प्रथमे पितृपात्रेषु सर्वान्संभृत संस्रवानपि
तृप्य स्थान मिस्तृत्वा कुर्याद् भूम्या मधोमुखं दैवपात्र मिति केतन्न पितृपात्र इति विशेषान् कात्यायनेनापि पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा
विप्रान्विसर्जयेदिति सं स्रवाः पात्रसंलग्नाश्च विशिष्टो दकास्रवः तथा च स्मृतिः संस्रवोऽर्घ्योत्पेव खलु परिशिष्टो भवतीति वह्नत्वं तिला एम०
कुशाद्यपेक्षं श्लोकैके दैवं दैवे भ्य स्थान मसीति स जानंविधाराप्पित्र्ये सुक्तं विधेयमिति पितृणामेव तत्सम्य विचार्ये मिदं किं प्रतिश्राद्धं २९
पात्रकरणं पितृभ्यश्चाग्रे इति प्रतिश्राद्धं तत्र सर्वत्र वैकल्पे पात्रचतुष्टयं पंचम विरोधश्च स्यात् अथ मन्त्रो हेनाविरोध इति तत्

हि पितृपात्रविध्यानर्थक्यात् पत्नु प्रथमं पैतृकं पात्रं तस्मिन्मेना महं न्यसेत् प्रपितामहं ततोऽसं स्त्रनोद्धरेत्त्वाविचालये दिति प्रमवास्य
पात्रत्रयस्यैवैकीकरणात् मातामहस्य श्राद्धपक्षे बोध्यं दृश्यते च शास्त्रभेदे तच्छ्राद्धे न पात्राविभागः प्रागुक्तं भोजयेद्विप्रा
न्वानासुभयात्मकान् पितृमातामहानां न्वभोजये च्चेद्दरस्य स्वात् पृथक्तपाके चिराहुः श्राद्धस्यकरणं नृप एकचैके न पाके नव
देवस्नेम हर्षं पराति तदेतच्छाखाभेदाभिप्रायं तस्मात्पितृस्थाद्धराविप्ससर्वे संस्त्रवशाद्स्मासं कोचे न प्रवृत्तत्वात्सितम्मः स्थान
मसीति पितृशाद्स्य सर्वे पितृविषयत्वाच्च पितृपात्रमेकमेव भूमाविति सिद्धं ततश्च पितृपात्रे देवाहि सर्वपात्रसंस्रावान्वि
सिप्य पितृद्विजवामतः पवित्रापर्य्यधोमुखं निदध्यादिमर्घ्यैः तथा च याज्ञवल्क्यः सपवित्रं पितुः पात्रं दक्षिणाधोमुखं म
सेत् कात्यायनोऽपि कुशवत्तांभूमावधोमुखं कुर्यात् तस्योपरि च कुशानिति शौनकोऽपि नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपा
तितं आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीदिति उद्धरेद्यदि तत्पात्रं व्यासगोत्राणां दैवलः अथोत्तमं तमर्घ्यपात्रं पितृणा
रोऽन्तरहितमास्य पितृपात्रे निधायाथमुखमपरतरोऽन्यसेत् अथोत्तरस्मात्पात्रे हि शौनकत्यः तन्तु नासेवदस्यथा सकाव

२९ कलात् तथाचालिंगं उत्तरतश्चापतनाद्धोमोनिकात्यायनश्च हुत्वा सद्यस्तिलैर्पूर्णे तेहविःशेषाग्र सतःस्वरं पितृपात्रं निदध्यात्तद्देवपि
त्रोश्च यथ्यतरइति उशनाः गंधादिभिः पूजयेतत्सुजं पात्रं वैजवा योपितस्यापरिक्षिरान्द्वेतिश्च कांधूप ध्यधूप दीपता निक्षुगं
धेनिकंकटिजामपिदद्या दिति जवादिकुसुमं सितं हेपि कासम्भवं कापुष्पाणि वर्जनीयानिश्चाद्धकर्मणि नित्यशः जवं उ
डूपुष्पं श्चा द्रिशब्दाच्छल्यादिरक्तानि गन्धिकाकेवर्णकुरंटकं पीतातानस्मातिमंजूषापां शिरीष बिल्वधत्तूरकांचनाराद्दश्च
कंश्चकैवपारिभद्रंच पीतनातौंच वर्जयेत् धूपोगुग्गुलादिःतथाविष्णुधर्मोत्तरे धूपोगुग्गुलकोदेयो तथाचंदनसारजःश्चा
गरुश्च सकर्पूरंसरलस्य तथैवच तुरुष्कः सिल्हकः लाक्षं वंगमरीचिःचंदनागुरुणाचापि तमालेसोखपुकं घृताक्तं मधुनाक्तं
च गुग्गुलं धूपमेवच तथा तुरुष्कंगुग्गुलंचैव घृताक्तंभागपदहेत घृतेनकेवलं दद्याद्दृष्टं वा तगणगुग्गुलं तरसागुग्गुलं सर्जरसः रा॰प॰
धूमेप्रदीपिपि घृतधूपं च घोरं दद्यान्निराशाःपितरोगताः कात्यायनश्चाद्धे धूपं प्रपलेन दत्वांगं मधुमिश्रितं दद्याद्गुग्गुलं २९
चापिपयमंके देवदारुजमिति वर्ज्यमाह विष्णुः जीवजं सर्वत्र धूमार्थे इति जीवजं कस्तूरीदि दीपो घृतादिद्रव्येण तथा मरीचिः

घृताद्यानिलैतैलादानामस्पृश्यानुदिरपक्वं नामेतितवसारितिवेधोनकुसुंमादितैलानां घृतेनदीपोहातव्यस्तस्वयंवाप्यौषधी
रसैः वसामेदोमज्जवर्जं वेधंप्रयत्नेन विवर्जयेदितिवाक्यात्तवसारसः कार्पासादि तथाकौशेयंक्षौमकार्पाससंभूतंम
हृतंतथा अश्रद्धयेता नियोरघालकामाना मेतिउग्रालान चकारोपन्नेसर्वोनतु लक्ष्म्या हिसमन्वापुक तथा चंपकंशतप
त्रंवर्ण्यं राजंचवालकं तुलसीमालतीपद्मंपितृणांतुप्रियकारकं तुलसीनिषेधस्मरणंतसारः अर्घेपिंडपोर्विधिवत्निषेधाविनं
विरोधइतिनकश्चित्प्रमेतस्मात्कुशाकविषयो निषेधस्मरणः होमवस्त्रोपवीतकमित्यत्र वस्त्रालेपनतापवीतकमिति खादिरंतृणघ्याः
सवर्त्सापितुलसीभृंगराजनंदनपद्मानांशर्मीततथापित्तमूर्धेनिषेधाद्धात्तयंति परमांगतिमिति अत्रसंशयः किंगंधाद्दि
नंतंत्रोरोगातस्यातिप्रश्नमिति उभयवांनयदृष्टेः तथादिशाभेलापनःगापतेंगंधरातेतेपुष्पमेघृतेधूपरातते अत्राछादनं वि
ष्णुरपिनमोविश्वेभ्योदेवेभ्यइत्येवमादिभ्यास्तुरेवभ्योनिवेद्यपित्र्याद्दैवत्रिभ्योनामगोत्रेभ्योइत्युरेवभ्यइति व्यासेतु इंदंवास
सावयहानंअत्रेत्ससवसरार्थे इतिकर्कोदयः तन्नतस्यपाठादेवलब्धेः तस्मात्स्यैतितेपाइत्यन्ये तद्यपिककोदिभिनोदहांअ

30 यौतस्य विप्रपूजाविधेश्च तत्रहृद्याज्ञवल्क्यः स्वार्घपात्रे पेयजलं गंधधूपादुलेपनैर्मात्स्येऽपि पादिश्वेत्सर्वं पुत्तस्य हृद्यां दद्यात् धाविस्वं ततस्त्रिजित त
स्मात्स्वैरिति कांडानुसमयं समस्तगंधाद्यानि दाने परार्धेनसमयघो तत्र अतोऽत्र गंधादिदानं दैवपूर्वमित्सर्थः तत्रैव च तस्योपविश्य स्नात द
त्वा प्रदद्याद्देवपूर्वकं गंधपुष्पं च धूपं च दीपं वस्त्रोपवीतकमिति गंधश्चंदनादिस्तथा चंदनागरुकर्पूरपद्मकं कुंकुमं तथा कस्तू
रिकारूपो गंधः पितृणां तु छिकारकाः पुष्पाणि मल्लिकादीनि तथा स्मृतिचंद्रिकायां मल्लिकामालतीश्वेतयूथिकां चंपकं कु
मं पिंडीतकं कुकुभं पद्मं चंपकं जलजान्यपि उत्पलादीनि देयानि वर्णगंधयुतानि च मल्लिका विल्वविलाः पिंडीतकोस
हदवकः मार्कंडेयपाद्मयोः सर्वे हातव्या मल्लिका श्वेतयूथिकाः श्वेतोऽप्सवानि सर्वाणि कुंकुमानि च चंपकमिति असारेऽपि शु
क्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च गंधरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि नृतस्मशः जातीविषये विरोधः जातमश्च ब्र राम०
वीहारतव्या इति तथा श्राद्धे जातः प्रशस्तास्सुमे ल्लिकाश्वेतयूथिका जलजानि मां तु लिंगं च पितृणां रजमसस्वयं मन्तुल्यनिषेध ३०
ति असुराणां कुले जाता जाती पूर्वं परिग्रहे तस्मात्तद्दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः अंगिरा अप्याह जातीकसमानिनक

स्लोपत्रमिति विकल्पमेके विप्रपूजाहो विधिः पिंडपूजने निषेधः पीतजातीवि षयो निषेध इत्यस्मन्मते तथाह हयास वल्कः कुंकुंमश्चो
त्तमो हयान्नो न्नमन्नं गारुड्ध्वजे पिंडे जातिं च नोरहयो देवीं चार्के गानोपजेत जातीपुष्प्यं तथार्के वा विशेषु केकावीरकं पितृस्मृते ति
परेहयात्तस्य वुपि तद्घातक इति मात्स्ये वज्रोति पपविल्वार्के धत्तूरपाणि मद्वारा पक्वान्नेह यः पितृकार्ये ब्रवीति पाणिमहे संग्रहः
आरम्भे वाल्पमन्त्रः शांखेऽपि उग्रगंधान्यगंधानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि चेति रक्तानि जलज
व्यतिरिक्तानि जलोद्भवानि रक्तानि रक्तान्यपि विशेषत इति मत्स्ये वोक्तेः विष्णुः वर्जयेदुग्रगंधानि तानि कंटकिजानि तानि शिवि
पः पुष्पमिश्रत्वात्पुष्पाणि चानिवेद्ये तन्मध्यं वाधपरत्वात्तद्धं दीपं निवेदयेत अनंगालपत्रं पद्मरत्नं विमेव सतिलघृतं शंखेऽपि
इंदं वा सोतिसित्तूलाहीपं तेषां प्रदर्शयेत नोम्योतिरस्तु तेः सर्वे वेत्त्वं तत्स्ते तरस्मिति कात्यायनेन नाघोक्षस्यादकाद्यमिति
गंधाहीतं तमेवोक्तं एव विप्रनिपताके के सत्रीतत्वाद्यं वोध्यपर इति च अत्र निर्देशात्तु गंधाहीतं तं प्रतीतेरस्मत्तित्रिपितामह
हयपितामहाः अमुकशर्मणां तेषां गंधाहीनां तृप्ती भक्तातिपोशास्तम्भस्वधेति प्रयोग इति अमेतु पित्राहीनाम ग्रो वा साहिवन्नी

३) लितानां देवताताभावाज्जं ध्याहेमां चधेसेकं दत्तस्य विधानाच्चेन इष्यते । तस्मादस्मत्पितरमुकशर्मन्नस्मत्पितामहास्मत्प्रपितामहः इत्येवं गोत्रा
ध्युच्चार्य पेतएव वा गंधस्वधेतिप्रयोग इत्याह । विवार्य पिरं यप्रयेषितो मवन्मिलिते देवतात्वाभावात् पकसर्वे त्रदान मित्येतत्तदाधीरित्याति गि
तपदत्थेषु तं त्रविधेर्गोत्राणामासनेषो । तामिमाहि वाक्यानां चवैयर्थ्यं स्यात् । आयासनादिहानेषु तंत्र विधेर्गंधादिहानेपि तथुनि त्तु
हिंसाद्यापनाद्युत्तरत्र प्रविधेर्वैयर्थ्यमित्युक्तमपथ्यापि संदेह स्यात् । ततस्माद्युक्तस्माप मन्त्रविधानं तत्र तंत्र पंत्रपार्थकांतत्र तथैवेत्तु भपविधौ
सिद्धिः । गंधादिषु भपविधेर्दर्पमानत्वाद्भपानेषामंगंधाद्यर्पयेतितितेनुतंनमिजिपुजं । अतस्मात्सम्मत्पितस्मुकशर्मन्नस्मत्पितामहास्मत्प्रपिताम
हेतिनामाद्युच्चारणोनष्यथग्दिदपवाक्यानांतरेण वा गंधस्वधेतु भपयावाक्यपुनः मित्याभातिगंधादेपा इत्याहकात्यायनः गंधानब्रा
ह्मणात्वाल्वालपुष्पाण्पृन्तुभवानिच धूपंचैवानुपूर्वेण अग्नौ कुर्यात्तत्परं सर्वं गंधादि हित्वाभ्यव्यपसंयूर्णे प्रछाद्य त्वा संस्रवादके राम०
न पूजामिक्कामेसुस्वंप्रमार्हि तथाकामापनः आद्यार्थमावसाने च पात्रेगौविन्तपार्थने विवरे पितृहाने च प्र कृत्वा चमनं स्प्यतं मामाप ३१
नः संस्रवानममवनीपउव्नकामो मुस्खमनक्तीति । उद्धृत्य घनान्नात्म प्रदेशछस्य नेकरिष्यदिति घृतेनायाद्दा नार्हा कारियं जननिवपेर्ये

तथा हविष्यंच्छंजन क्षारारहितंतथ्यपस्तृवहितिघृतानांमन्त्रपुष्टमेसर्वपोभिघारणंक्षेणापात्रएवाभिघार्यद्दक्षिणातउद्वास्येतिपिंडपित
यज्ञसूत्राहितिकेचित् तन्न तस्यापसव्याहोविधिनासांगेष्वश्रपराविषयत्वात् अतश्चाग्न्यसघृतान्तंकृत्वान्तेपतिंमूर्धसंम
नौकारिष्यइतिपृष्ठेहिसव्यपःपृष्ठेष्ठिकर्मकत्वात् एवंचपात्रातेरभिघारः सूचितः तथाकामायपनः अग्नौकरणस्याग्रेवेमधुसक्तंजप
ततःशेषमाज्येनाभिघार्यभाजनानिविशोधयेदिति ननुदत्त्वापात्राणिविप्रेभ्यो जपेहेस्तभाजने आप्यायस्वसमेतुत इतिपात्रेषु
पात्रेते क्षिपेदन्नेनुसघृतंततोग्नौकरणंभवेदितिपुराणवाक्यात्कथंमधुसक्तमिति उच्यते आप्यायस्वसमेतं धनयात्रजपवि
षयत्वात् ततश्चार्धनपात्रेआप्यायस्वेतिजप्त्वापात्रांतरेउद्धृत्यसघृतेनाघार्यैर्क्षरणापात्रेमधुसक्तंजपेदित्यर्थः अपसव्येनाग्नौ
कारिष्यइतिपृष्ठेहिसव्ये तन्न सव्येनैवतुपृष्ठ्वामन्त्रपसव्येनहोमयेत पितरंपतिवममूर्धेमंतस्यपार्वणवन्निर्माणमिति पैठीनसिवाक्या
त् अत्रसंशयः किंश्राद्धार्थपृथक्पाकउतैकएवतत्रेरेवपितृयज्ञव्याघर्थमेकरावतिवाकोऽत्र पृथग्गास्येत्तद्विचार्य पृथक्एव
तहासर्वेसामान्येनश्राद्धपाकसैवेशिष्यानुपपत्तिरिध्याद्विपत्लविधायकवाक्यवैयर्थ्यंचस्मात् अयहपृथक्तहविशिष्यंप

३२ हुत्वाग्नौ परिश्रितादि पत्नी विध्याय कर्तव्यं वर्षमेकं स्यात् तस्माद्गृह्य गिरि इति प्रोक्तं तथाश्वलायनो पितृणां निर्वपेत् मृतो वृद्धेश्चाद्धर्मसंहते आसो पिं
डान् लः स्वपचोवर्गो निर्वापे समुपास्थिते लोंगाक्षिरपि पित्रर्थं निर्वपे सामकं वैश्वदेवार्थमेव च वैश्वदेवं नपिण्डार्थं नरांश्चैवैश्वदे
विकं देवलोपि तथैव यत्रिता घाता स्यात्वायात स्त्वतां वरः श्राद्धमेतन वैश्वदेवं स्वाद कृत्वा वांधवैः ति लाना किरेत तत्र सर्वतो वंधवे द
जान् अपक्षोपहतं सर्वं दूषयेतु ध्यस्य ते न च ततोन्नं बहुसंस्कारान्नेक व्यंजन भक्ष्यवत् चोष्य पेय समृद्धं च पथ्या शातमुपकल्पये
दिति मार्कण्डेयोपि पृथक्पाकेन नेत्यन्ये केचिदिच्छंति पूर्ववत् नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेनैके श्राद्धपाकाद्देवेत्यन्ये किंचमातामह
हं पृथक् श्राद्धं वदेसे पैठीनसिः विधिहीनेपतनः श्राद्धं तत्स्यादिति पितरश्चैवताः पृथक्पाकेनैव तस्माच्छ्राद्धं मातामहं भवेदिति न
स्मात्स्य कर्माकः वृद्धे समनुज्ञातः पिंडपितृयज्ञवत् हुत्वादिजेन वृद्धे समनुज्ञातः पिंड पितवज्जुहुयादित्यर्थः अत्र पिंडपितृय राम०
ज्ञवदुपचारः इति प्राग्गुक्तो पिंडपितृयज्ञवदिति पनतनिः परिसंख्यानार्थो तिन साग्नेरपचा पिंडपितृयज्ञे पक्षिरणाद्दित च्चा ३२
श्राद्धेन भवति किं त्वपसव्यादिना पर्वश्च समेह्यणोनाहुति दपमा हिताग्नेर्दक्षिणाग्नौ समातो प्रैषोपासनपथोपदेशो भवतीत्य

र्थः अत्र केचित् अग्नौ करणहोमस्य कृतत्वात् उपवीतिना प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीति व्याचक्षते अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन
वनिरस्य हविरसम्बन्ध्यमन्त्रकेन नाहिरूपतः इति कात्यायनवाक्यात् सव्येन जुहुयात् दग्धा वग्नौ करणान्नाहुतौ इति हरिहरघासवल्लभमते अथोभय
वाक्यद्वैधे साग्निः सव्येनेतरो उपसव्येनेति तन्न सजघनेनगाहेपतं प्राचीनावितीति श्रुत्या पिण्डपितृयज्ञवदिति सत्याषाढभाष्ये सव्य
नैव विधेः उपवीतिने सम्पूर्वपक्षत्वात् अपसव्येने समस्य चासिद्धान्तत्वात् अपसव्येनैव सर्वेषां मित्समेनेदमपि अथ्यातो गोभिलोक्तानामसे
षां चैव कर्मणामिति कात्यायनप्रतिज्ञातः सामगानां सव्येन पञ्चषामपसव्येनेति वाक्यद्वयव्यवस्थितेः अत एवानन्तरमूर्ध्वं प्राचीनावी
ति नाकर्तव्यमिति गोभिलेनाग्नौकरणानन्तरमपसव्यमुक्तं तस्मात् सामगानां सव्येन पञ्चषामपसव्येनेति सिद्धं तथा कात्यायनः स्वाहा
स्वधा नमः सव्यमपसव्यं तथैव च आहुतीनां यथासंख्यमासां च गाम्यास्वतन्त्रतः हरिहरवल्लभः कुरोगा जुहुयुः सव्येनापसव्येन
पञ्चषा इति अत्र संशयः किं साग्निरग्नौ किं वा हस्ते सौकरणं कुर्यादिति उभयविधवाक्यदर्शनात् यथा मार्कण्डेयः आहिताग्निस्तु जुहु
यात् दक्षिणाग्नौ समाहितः अनाहिताग्निरप्यभावे द्विजस्तु चेति अत्र तु शाखाद्वयं सर्वाधानार्धाधानपक्षे सम्भवति तेनाहि

33 त्याग्निः सर्वाधानेदक्षिणाग्न्यावेधवार्या धाने श्रोत्रापासनमेवजुहुयादिति सर्व्वेः श्रौपसंहे गत्यायोग्न्यभावोवक्ष्यमाणेः तथाहस्तेश्रो
करणांकुर्यादग्न्यावामाग्निको द्विजइति अत्राग्नेः सन्निधानाद्यभावेहस्ते लौकिकाग्नौवाग्नौकरणंसाग्निः कुर्यादितिमाधवस्मृतिश्च
द्विजाकारस्यः उदाहृतित्वस्मात्दक्षिणाग्निंहोमान्यथावैश्रपत्नतः अग्न्यर्थे लौकिकोगापिजुहुयात्कर्म सिद्धयेअग्न्यर्थंसोपास
नाग्निकार्यार्थं लौकिकाग्नौहोमकृत्वैककल्पतरुकारादयस्तस्तौकिकमावसथ्याग्निमाहुः विचार्यमेतत् पचने सन्निधानाद्यभावे
सायेलौकिकाग्निस्त्रीकारस्तदानेप त्यज्जिपाहोमालौकिकाग्नावधीयतइतिमनुव्याख्यानमनर्थकं अग्न्यभावेतुविप्रस्यपाणावेवो
पपादयेदितिनियमभंगश्चस्यात अथाग्नौकरणमितियोगिकत्वाद्भूस्तजलादिभ्यो लौकिकाग्नेर्विशिष्टत्वाच्च सायंलौकिकेएवे
तिनहप्रासंगिकत्वाद्यौहावपिश्राद्धेनासौ लौकिकेन्नावेऽग्नौकरणमपिप्रसक्तं स्यात्लौकिकस्येतुसंपादकत्वादग्न्यभावएवनसंभवती एम०
त्यग्न्यभावेतुविप्रस्येतसंप्रसंगतश्च तस्माल्लौकिकश्चावसथ्याग्निः ततश्चहस्ते ग्नौकरणंकुर्यादग्न्यावामाग्निको द्विजइत्यत्रवा॥ ३३
शाकोद्भवास्मितविकल्पे तेनविद्यमाने श्रौतस्मार्तेवाग्नौ नहोमस्तत्प्रभावेहस्तेनलौकिकमाहरन्त्युः अग्न्यभावश्चयथा मागामा

वः प्रध्वंसः सन्निहितत्वाभावोऽधिकाराभावो संनत्वाभावश्चेति विवाहात्प्राक्प्रागभावः तदूर्ध्वमाहिताग्नेः प्रमादादिना नाशोऽपुनराधानात्प्रा
क् प्रध्वंसः देशान्तरादावग्निसमारोपादौ क्षेत्रसन्निध्यभावः अनुद्धृताग्निस्थले अग्न्यप्राप्त्यैतेनाधिकाराभावः तेषु चिकी
र्षत्सु वर्षे स्वाभावेनास्तंगताभाव इति यत्वग्न्यभावः स्वतन्त्रतावद्यावत्सापेक्षत्वेनान्यत्वात्समभावस्ततः सोऽपमप्येकोऽभाव इति तथा ह
र्शनाद्यर्थे तत्त्वपमेवाभावश्चेतनिपमार्थे पूर्वोक्तविभागव्याघातात् प्रागभावोऽसन्नत्वाभावस्थले ऽग्न्यभावादेकाग्नेर्होमाभा
वः प्रध्वंसाधिकाराभावयोरनुरूपकाविषौ संकल्पिकेन वश्याद्धं अग्नौ करणं अरणिसमारोपादौ सान्निध्याभावस्तावश्यपञ्चा
द्वसाग्नेरपिद्विजहस्तेऽनुहोमः इति तथा व्यासः सकृत्ये पार्वणं नास्ति नैकोद्दिष्टं सपिण्डनं अग्नौ करणहस्ते पिण्डे इति तस्मात्संक
ल्प्यभोजयेत् अग्नालस्येन नास्ति अग्न्यादिना प्राप्तोऽग्निसञ्जाते तस्मिन्नेकोद्दिष्टं पार्वणं सपिण्डीकरणादि सर्वश्राद्धं घनाधिकारे ततः सं
कल्प्य भोजयेत् तद्यतिरिक्तस्मान्नैव स्याद्ग्न्यसन्निधाने पि सांगपिण्डश्राद्धेऽधिकारः स्यर्थः नत्वग्न्यवहस्ते वाग्नौकरणं संकल्पेऽनुसं
कल्पं च पहत्कुर्यान्नकुर्यात्साग्निप्ररणां तावाहनाद्यग्नौकरणं पिंडश्चैव न दापयेत् संकल्पमनुपहाश्राद्धे कपोत्सान्नपूरणं विकर

31 अनग्नयस्त इति स्मृतिभिरुदीरितमिति तस्मान्न लौकिकेऽग्नाविति सिद्धं अथवा विधुरादीनामग्नौकरणस्याधानाद्यभावात् पूर्वकस्य
विधानात्तस्य च सूत्रेऽनुपपत्तेः त्वानद्विपयो लौकिकाग्निस्वीकारः पुत्रं तं स्मार्तहोम इति तत्त्विं देव द्विजकरे विं वापि स्यादिति उभयथाप्य
नग्निवान्स्य वृद्धेः तथा पमः नाग्नौकरणवत्तत्र होमो देवकरे भवेत् पर्यस्तस्याभावात्सोर्दयते ह्यग्निसमो द्विज इति का सापनेऽपि मा
तामहस्यैवापि कुर्वीतं तस्य साग्निकश्चेरद् द्वयोर्विश्वेदेव श्राद्धं तत्रैव साग्निके मातामहस्यापि मातामहस्यापि मातामह द्विजकरेण
मौकरणं कुर्यादिति पित्र्यकरेप्ययोऽइतं तथा अनग्निकस्य विप्रस्य तत्स्यौकरणं भवेत देवपूर्वे हितत्कार्यामिति प्रसरनंतरं अस च अन
ग्निकस्य पोविप्रः श्राद्धं कुर्वीत पार्वणं देवपाणौ हि हुत्वा हि ह्याथं दद्यानुपेतके यमोपि देवविप्रकोऽनग्निः कृत्वाग्नौकरणं द्विज इति एवं विवा
दे देवपित्र्य करयोर्विकल्प इत्येके साग्निः पितृ करे निरग्निर्देव इत्येव द्वयमपि विचार्ये आधसाये रम्य सान्निध्यादेपि अद्विजहस्तस्य वानुकल्
त्वेन विधानात्कित्तीपेनुश्चाद्धविशेष घे व हस्ते होमस्याव्यवस्थितत्वेनास्यावेत्रिवत्वात् पिंअपितृपत्रवाहिमाति देशेन प्राचीनावीतादित्वा
मौ देवद्विजकरे तद्धर्मानुपपत्तेश्च तस्मात्साग्नेरग्नसान्निध्यादेवाग्ना दिवत् श्राद्धेष्वपि मद्विजहस्ते इतरस्यात्याविसिद्धं तथा गत्से

एम०
३८

अन्वष्टक्याच पूर्वेद्युर्मासिमास्यथ पार्वणं काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमं चतुर्ष्वाद्येषु साग्नीनां वह्नौ होमो विधीयते पित्र्य
ब्राह्मणहस्ते तस्मादुत्तरेषु चतुर्ष्वपीति अन्वष्टक्यं नवमीश्राद्धं पूर्वेद्युः सप्तमीश्राद्धं मासिमासि कृष्णपक्षश्राद्धं पार्वणममायां का
म्यं कृत्तिकादिनक्षत्रवारादौ अभ्युदयो वृद्धिश्राद्धं अष्टम्यामष्टकाश्राद्धं एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणं लक्षणं तस्मादाहिताग्नेः सर्वेषा
मपसव्यद्विसाग्नेरधीधाने वैश्वपाकसमनेत्याग्नेः सम्पत्त्यैतत्र च उभयोरप्यसन्निधावावश्यकश्राद्धे सन्निहितस्यैवाग्ना
रिव तु श्राद्धेषु चपि अग्निकं तु हस्तस्त्व निरग्निवाजसनेयिप्रभृतीनां पिण्डपितृयज्ञादिदेशादपसव्यादिनापि अग्निकं हस्तएव साग्नि
मानगारेण मध्यमसन्निधौ सव्यादिनावैव पिण्डकरणोर्द्धिकत्वः निरग्नीनां तेषां सव्यादिनावैव द्विजकरएव निमित्तं यत्तु पित्र्ये यः प
ङ्क्तिमूर्द्धस्थस्तस्य पाणावनग्निमानिति कात्यायनवाक्यं तस्य सामगपरत्वे उपमर्थः पित्र्ये देवपितृमातामहश्राद्धे यः पंक्तिमूर्द्धस्थः
प्रथमोपवेशितो देवद्विजस्तस्यैः अतरेवांतरेतु पृष्ठीन दिवंः पितृपंक्तिमूर्द्धस्थस्तस्य पाणावनग्निमानिति माद्दर्शितं न त्वेषां कारणांकि
प्रतिश्राद्धं कि वैयक्तावितिति तदुक्तं देव पूर्वं हितलुपी सितम्यस्तदनंतरं काम्यपनोपि मातामहस्य भेदेपि तुर्पोतंत्रेण साग्निकरंति

35 अस्यार्थः पूर्वमतः माघवीसिरे बादिन कारपक्षे मातामह पंक्त्वावपिष्टश्याद्धितोयमन्योकरणमिति पारिजाते तु मातामहश्राद्धपक्षे
तमंतावग्यौकरणं अग्निसन्निधौ साग्निः कुर्यादिति एतदाचाराभावाश्चितं आश्वलायनविषयं वा होमकर्म वाजसनेयिनां त्व
करणं वहोमतया वै श्वदेवे पदेकस्मिन्नमेवपर्वणे द्विजाः तदेकपाणौ होतव्यं स्मार्त्तविधिर्विदितः स्तवेतिवाक्येन वैश्वदेवहृत्तसपिण्डो प
लक्षणत्वेनैकपाणौ केवनतो मक्ष्यमिति तथाग्न्यभावे याज्ञवल्क्यः मातामहे अपोद्याश्यो करणाग्नौ हुतौ निराशाः पितरस्तस्य पश्यावंध्या
क्षमस्यतरिति पद्मासाग्न्वेरभेपत्रेनिरम्मेरे केचित्तिव्यवस्था विरोधः हुतशेषं दत्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते इति पात्रस्योदेश्यपत
पातद्विशेषणस्य केवलस्यापि वक्ष्यिततत्वं मिमं इदं पात्रमेकत्वमविवक्षितं ज्योतिष्टोमे दशापवित्रेणाग्रहं संमार्ष्टीतिवत् अतस्त
त्वे पात्रालंभः कांश्यपात्रपरिमाणं स्मृतौ पंचाशत्पलिकं कांस्यं [illegible] भोजनपात्रे गृहेरुद्भात्तसदा कार्यमभावे इतरमरुद्भ्योरिति आ श्रा०
लभ्यजत्रां प्रत्येकिकेन्नात राज्ञालंभः किंत्वालंभोतरंमंत्रः अत्र संशयः किंतु तच्छेषमात्रं रत्वा पात्रालंभः उत सर्वान्नं परिविष्येति उ ३५
भयवाक्यदृष्टेः तथा स्मार्त्ते विप्रपात्रे पृथिवीत इति चान्नाभिमंत्रणं इदमन्नं च सांगुष्ठं ततोन्नपरिवेषणं याज्ञवल्क्योपि हुतशे

यंदत्वा पात्रमालभेत निरग्निस्तु हुतशेषं दत्वान्नं परिविष्य पात्रमालभेत अन्नेषु परिविष्टेषु हुतशेषं दद्यात् इति वचनादित्येके तन्न
साग्निर्हुतशेषं दत्वैव परिवेषयेदिति क्रमस्य शौनकोक्तत्वात् तथा हुत्वाग्नौ परिशिष्टं तु पितृपात्रेषु तत् ततान्निवेद्य वापसव्येन प
रिवेषणमाचरेदिति हुतशेषमपसव्येन निवेद्य तत्त्वपः पदुक्तानि रग्निर्हुतशेषं दत्वान्नं परिविष्य पात्रमालभेतेति तन्न अन्नेषु प
रिविष्टेष्विति वचनस्यैवोपपद्यते: न तत्र साग्निर्हुतशेषं दत्वान्नं परिविष्य हस्तपाणिभ्यां पात्रमालभेत निरग्निरन्नं परिविष्य हुत
शेषं दत्वा तथैव पात्रमालभेतेत्यर्थः विप्रपात्रे पृथिवीतइति वा मेत तेन्न परिवेषणामिमन्त्रान्नशब्दो योगनयं जनपरस्तेन
नान्नपरिवेषणस्य पात्रालंभात्तं तर्पविरोधः तथा पुराणसमुच्चये भाजनालंभनं कुर्यात् हुत्वा चान्नं यथाविधीति अयस्तपाणि
त्वं पर्याय इ क्षिणं तु कां स्वस्य वामो परिनिधाय पः वदेदं पात्रमध्या लभ्य पृथ्वीतेपात्रं मुच्चरेत् दक्षिणो परि वामं वामं च पिक्ष्य पा
त्रस्यालंभनमिति अन्येत्वेके हुतशेषं देयपात्रेन पुनर्देयमिति तथा यमः अन्ये कारणे शेषं तु पित्र्येपि मातिपादयेत् मतिपायपितृणां
गुनरपाहेच्येदेविके शौनकेपि हुत्वाग्नौ परिशिष्टं तु विनिमाणं तं वायपुराणेपि हुत्वा देवकार्याणां त्यान्न शेषं पित्र्ये निवेदयेत् नहि

36 स्वनाः शेषभागो विश्वेदेवाः प्रगणो गौ इति अमेत्यविशेषात्सर्वेभ्यो देयमिति सन्त्रकातोपि देवपूर्वं श्राद्धमिति अत्रोच्यते आद्यपदुक्तं नेदृशमिति
तन्नवाक्यार्थो नवबोधात् तथाहि अग्नौकरणशेषं तु पितृभ्यो सपिण्डादौ देवपि शेषदानोनापपतेः पितृणां प्रतिपद्यवे च्चे देवेन स्था
त्विंतु भागे देवतनः पितृभ्यः समर्पोपलक्षे अपदत्तं हुत्वाग्याविति वाक्यं न तस्याग्निविषयं यदप्युक्तं हुत्वा देवकार्ये इति तत्र देवे हुत्वा शेषं
पितृभ्यो दद्यात्तु वेपरीते मे न मयं अतो यो न बवो धादिस्युक्तं नेनरुक्तं हेतो अस्याग्निनिरग्नेरविशेषावगतेः नचोभयवाक्यसमाकिशेषो
प्रतः कुत्रचिद्विषयं तासमाहृते ततश्च साग्नेराग्निहोमात्तरं हुतशेषदानं पितृपात्रेष्वेव निरग्नेर्देवकरस्थोमं पितृपात्रेष्वपि अकरहोम
तुनिरग्नेर्देवादि सर्वपात्रेषु हुतशेषप्रदानमिति सिद्धं तथाचाश्वलायनः हुतशेषं प्राग्देवेदत्वा पश्चात् पितृभ्य इति कात्यायनोपि विप्रपाणौ तु होताहु
त्वादद्याद्धेषं पृथक् पृथक् देवानामादितः कृत्वा पितृपात्रेषु चक्रमात् वृद्धमनुस्वे देवपूर्वं पतः आदंतस्माद्यात्प्रयत्नतः अग्नौकरणशे
षं देवानामादितः क्रमात् वैश्वदेवादितः सर्वे विकिरं पिंडवर्जितं अग्नौकरणशेषं यत्तद्दद्याद्देवे देविके धर्मप्रदीपेपि कुशापन्ताभ्यां राम
तु जुहुयाद्धुतशेषं तु देवेभ्यो दत्त्वा पितृभ्यः ततोन्नानां दद्यादिति साग्निर्देवपूर्वं दद्यान्निरग्निर्नैसविशेषधर्मके एवं दत्त्वापि शेषं धर्मवशेषपेत ३६

तथाहारीतः स्नातोच्छिष्टं ग्रासशेषम्प्यपिंडार्थमवशेषयेत् धर्मप्रदीपेपि अग्न्यभावे तु विप्रस्य हस्ते हुत्वा तु दक्षिणे शेषयेत् तत्तु विप्रार्थे पिं-
डार्थं शेषयेत्तथेति वैश्वदेवोपयुक्तपाकाग्रहणमन्नेनवगाल्या परं तारः त्रिति लानवकीर्ये निवा शेदोसमुच्चये वैश्वदेवाः स्यादं विष्णुरिता
रिका पंजुम्बविष्णोरत्वं रक्षेत्रितितपोरेकतेरणानरवोढ्हजांगुष्टमन्नं निकृप्य परं तारः समनेन तिलामात्रसमेतात्स्वदक्षिणास्वमेणवि
केरित्यर्थः निांगुष्टमस्तं हि पितॄणां नोपतिष्ठ तइतिवाक्यात् नोपतिष्ठतइत्यासुरंभवतीत्यर्थः तथाय मः निरंगुष्ठंतु यच्छ्राद्धं हि जोनुपवतं व
हिर्जानुवपस्तुतंसर्वमेवासुरंभवेदिति अत्रैके तिलानन्नपात्रे चेषावकिरंति तत्र तिलान् सर्वत्र विक्षिप्य पितृपात्रेषु वर्जयेत् पितृपात्रे
तिलान् दद्यान्निरशाः पितरो गता इतिवाक्यात् पराशरोपि सर्वत्र च तिलाग्राह्याः श्राद्धकाले विशेषतः पात्रेषु पतितानदद्यान्निराशाः
पितरो गता इति प तत्तो मधुघृताक्तं तु सो हस्तमन्नं तिलान्वितं गृहीत्वा देवतीर्थेन परिवेवेषेत तस्तनः एतच्चान्नमिसल्काविश्वेदेवानां तथा
जपेदित्यत्र तिलान्वितत्वमन्नस्योक्तं तं तद्देवविषयं परिवेषणोति लक्ष्येप विषयं वा तथा मात्स्ये उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य प
रिवेषयेत् प्रशांतचित्तः सतिलं दर्भपाणिरशेषतइति सतिलमन्नं हस्तद्वयेन परिवेषयेन्नैकेनेत्यर्थः तथा एकेन पाणिना दत्तं शूद्र

37 नेनमंक्ष्येत् तृणेनापि नापवित्रेणाहस्तेन नैकेन विनाकुशान्न नाऽऽपसेनाऽपसेनैव यद्धंतु परिवेषयेदिति आघ्राय सेममनी नत्वात्रेनंनधा
येमितिसर्वं नैवोवर्णाणजनाम्यांचावेङ्‌नोडंवेरणावा रतमसपतां यातिपत्नुपात्रेणनामेथतिवाकान् पत्नुदुवरः पवित्रेणेतिसपवित्रक
रः स्नुवंपरि विभ्य रिसर्थः फलस्यानंततापोताम्लवंतुपरिवेषणाइतिवास्मात् पतुपरिवेषणं प्रशस्तं हेमार्द्रपापितृत्नमेप पितरेव मनुष्या
णां स्त्रीमहापापतः स्मृतेति तरन्यापस्य पास्वाराकोवावेहित्वं नविनाकुशानिति केवलनिषेधः हस्तेनदत्वानुपः स्नेहं व्यंजनं लवणा
दिकं सपात्रिरकंघोरं दातारो नोपतिष्ठंते भोक्तारं तु किल्विषं घृतं वाय दि वा तैलं विप्रोर्द्यान्नखच्युतं यमस्तदशुचिं प्राह तुल्यं गो
मांसभक्षणमिति वाक्यात् कात्यायनेनापि दर्भाइत्यत्र प्रत्यं समस्तव्यंजनानि च अपक्वं सेहपक्वं वानन्तुहस्तेन दापयेत स्नेहाक्तं
यतयाऽपक्वं रथ्या योरातुमिच्छतिसम्भूणाद्वासुराप स्वसत्त्वयोगु रतत्वगः यमोपि चतुः स्नोतस मायत्ताे हस्तेनोन्मार्जयेद्घृतं राम.
उभावधोव्रजेपातांहातामीतानभक्षपः उन्मार्जनं शोधनं स्नतं तेनरवेच्चतुर्भिश्च पाद्यात्मानां नाघृतं दातापुरपेनावा मेलाग्नि ३०
मोनापापशतं व्रजेदिति अपहताइतिपित्रेणावनेद्वेस्वतःपरस्मो म त्वाहितिवर्कः तस्मोयवाविकोद्देसनम्भ अत्र पघुप्यन्ताद्दिक

ऽमनेनोक्तं तथापीर मन्त्रमिमामापरस्माज्जमिदंह्यमित्यन्त्यादिकल्पनं कार्यं तथा काशायनः उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां पात्रं धृत्वानुनद्द
द्वंमोदेपहस्तिणांह स्तमन्त्रेणैतत्स्पमेत्सदा तथा स्पर्शनानितेषु शेषं चैनकल्पानि तेबलिहारादित्विच कस्मादिनोद्वेरदिति क
भिचित्त्वा विष्णोरर्घ्यं चक्र ऋचक्रूपादर्दनैनि चकमाप्रितिमन्त्रैः पुराणामनुवृत्ये तथ्यादैवं समुच्चार्यपितॄणां कव्यमेवच कव्यसोच्चा
रणादेव मानुषत्व प्रिसुतमां कव्यादाः पितरः प्रोक्ताः तस्मात्कव्यं प्रकीर्तितेत्यादिति ननु किं परिवेषणे समव्यापसव्यविधिरस्तिनेवति तत्रा
स्तीति के उभयत्र सव्यविधेः तथा कात्यायनिः अपसव्येन कर्तव्यपित्र्यं हस्तविशेषनतः अन्नदाताहितेस्य पमे चमातामेहव्यपि मजो
पि सर्वकर्माणि सव्येन पित्र्यकर्मणि कुर्वता अन्नदानादितेकार्यं तद्धि मविसर्जनमिति तथा एवं पं तत्र पविष्टानां विप्राणां आद्वकर्म
णि भस्मभोजनं समं दद्यात् द्विपरीतं तत्र निः फलं उत्सृष्टं विष्टमन्नं दद्यात उत्समिति पर्वेवितापूर्वादि निहत्स गर्धैः तेन समत्त्वात् तमपि पर्वे
वितमपूर्वादिग्याद्देनर यादिसर्थेः ताद्धि धिश्च परगोधूम जं सर्वपप सर्वैर्वृविक्रिया तत्पर्वेवितमप्यद्यं स्त्रेहात्तं चैव पयस्वेदादिता
दि पर्वेवितमप्य शुक्लं स्याद्यमित्येके तथाप्यमः अपूपाश्च करंभाश्च धाना वटक शक्तवः शाकं मांसमपूपं च सूपं केसरमेव च प

38 वागुः पापसंचैव पञ्चाम तेन ह संप्राप्तं पर्वं पर्वं षितं भोजनं भुक्तं चैतानि वर्जयेत देवलोऽपि अभोज्यं संघाहुरा हारांस्तु वृन्तं पर्युषितं च यत् अन्नद्योस्यादि
गुन्यपूपमक्षणार्थं पुनरपि योऽतिः शंखोऽपि दधि भक्ष्यं च शुक्तं तेषु सर्वं च दधि संभवं अभीसपन्नभक्ष्यं स्यात्सर्पिष्प्रुत मिति स्यन्तिरिति त
न्न अभुक्त पर्युषितस्य हर्षादि दोषापहतत्वेन नितमभोजनविषयत्वात् तेषामप्युक्तानामेव श्राद्धोपयोगात् तथा अरित्ते विविधं पाप
संख्या भक्ष्याणि सुबहूनि च लेह्यं चोष्यं तथा पेयमुक्ष्यमेव फलं विना बीसो भक्ष्याण्येव कंसास्य हस्तकाद्यन्नपूरिकाः श्रुता तामधुसर्पिस्त्रुपूपः
याप सम्भवच स्निग्धोष्माणि च पारघा रम्मिष्टाम फलं तेल मेथिति कांभार दधि सक्तवः हस्तकाः कासारा खेडाः कृशरा स्निलकल्क पूर्णकोत्सः स्विष्टामितिसु
शके नैनेमं लवं विविधत्वं वसोपति तथापमः ततो विशदमन्नाद्य भोजयेत्प्रयतो द्विजान् अन्नं सपर्यं घृतं शाकं मांसं दधि पयोमधु धाना स्वम
धुसंयुता शष्कुल्यैव वसगोरसान् शाकं पेफलमूलं च सर्वं दद्यात्स्व मत्तरीति मनुरपि भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च हृद्यानि चैव मां
सानि पानानि सुरभीणि च विविधमितिसकान्यन्निषेधः ततोऽन्नं वासंस्कारैनैकव्यंजनभक्ष्यवत् चोष्यं चेयमस्मद्भञ्जयथास्तनुपकस्येय
दितिवाक्यात् अन्नमिमसहनीयं अन्नमितिपक्वसंस्कारा वा सस्संस्कृत्य गतं माऽस्मत्तु यं धामप्रयुच्यते आमान्ने सतयं ज्ञेयं पक्कमन्नमुदाहृ

राम॰
३८

तमिति श्रुत्यात् तेनासंभेव समा मात्रादिकं नेदं योमितस्येः दद्यादिति पयो नासं कुलस्य वाक्ये दर्शयति अत्रैवेके अर्घ्ये सर्पादकं चैवेति कात्याय
नेनान्न दानेनं तं अस्य दर्शितत्वात् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहः अमुकशर्मा गोत्रः स्वायुष्यार्थं ततीयः स्वस्तीयं शास्त्रे अस्य येति तेनैवान्नं दद्यादिति
अनेन त्वन्नं वा सावेत ततः स्यादिदं भोजयदिति शांस्त्रा पत्रो तं अमुकामुकगोत्रैतमुम्यमन्नं स्वधा नम इति वा सोतेस्व एयगुरिदं यदद्यान्नं तं
त्रेणेति एवं समस्तस्मिन् अमुकशर्मन् अस्मत्पितामह अस्मत्प्रपितामहेभ्यो इदं यत्कर्तृ यत्गुरिदं वाक्यान्ते इदमन्नं सघृतादिकं स्वधा नमः अस्मभच्य
यावाक्य सुचितमितिमात्मामिति तं न पार्थेक्य पोराये रशात् अयचत्रा स्मरणाविज नसंपतावे वेके स्मानि तेन अनः रा कोवैक स्ममोत अस्त्रपाणामे
कएवेवेतिश्राक्यात् स्यविज पक्षेश्व यगुपे शान्न पाणामेकद्विज पक्षेनं त्रेणा अविरोधः अत्रैवेके इदमन्नं स्वधेति संकल्ये नममेति त्यागं
नकुर्वीत तत्र स्वसत्तानिहतेरजत्वात् नयानग्नि हस्तेनमुकमन्त्राद्युमिदमन्नमुद्दीशेत स्वाहेति चतनः कुर्यात् स्वसत्ताविनिवर्तनेन संबंधगोत्र
नामानि इदमन्नं ततः स्वधा पितृ अमात्युद्दीश्योते स्वसत्तां विनिवर्तयेत् धर्मप्रदीपेपि न तोन्ने पितृदेवेभ्यः संकल्यं च यथाविधि दत्तं पद
स्समानेना न श्रा तत्नेनमेति च एतत्से कल्यो हस्ते नेदं न यथा धर्मप्रदीपेपि सिद्धान्नस्य तु संकल्यो भूमावेव प्रदीपते तु स्मोष्टरीपमानंयमि

39 तृणं नोपतिष्ठते भूमिर्जननि त्रीमर्वेषां भक्तानां च विशेषतः तत्रोपतिष्ठते त्वं तु तनयहस्ते क्रराच्चनः स्मृतिमंजरीकारोपि शेषमन्नं च पिंडं च भूमौ
दद्याद्विचक्षणाः दानान्स्वर्गं निविप्राणां केरद्याच्च दक्षिणे तथाति लब्धं समाप्नुत्तं तोयं भूमौ प्रदापयेत् पात्रस्य सलिले धोपि स्मैदेव यव
समन्वितं वैश्वदेवस्य वामे तु पितृपात्रस्य दक्षिणे संकल्पो क्षपनं स्यात्रित्स्यश्राद्धं यथाविधीति अत्र हेतेन्न संकल्पेन्नं छिन्नान स्पृशे
त्पुःपात्रं च नोद्धरेत् तथा अग्नि न्न संकल्पितमन्नाद्यं पाणिभ्यां परस्पर स्पृशेत् अभोज्यं तत्प्रदेवस्त्रं पितृणां नोपतिष्ठते धर्मप्रदीपेपि अ
होतेन न संकल्प्य पात्रं वो द्धरेद्विजः वृथा श्राद्धमवाप्नोति दातावचनरक्षकं त्रजेदिति संकल्प्याजरमपोशानात् प्रागन्नं न गल्होपाद् त
थात्रैवचमन्नं यत्नं न गल्होपाघावतापं न संपिवेत् अपीत्वामर्दितं चान्नं भुंजते किल राक्षसाः तथा हेतेन्नान्नं न गल्होपाघावतापं न
संपिवेत् अपीत्वामर्दयेत्त्वं निराशाः पितरोगताः शाकमांसार्द्धं वा श्राद्धे भावविकल्पे विप्राभावे पद्याशाति दद्यादि सर्वं अन्नत्रायंश
कौमांसगोधूमादेर वश्यकर्तव्यत्वं तथा स्कांदे श्राद्धमांसेन पो दद्यान्नवाश्नाति कुतर्कतः नरका हीक्षु मौश्नीत स्मान्तेक मवि लोपना गय०
त् बृहद्याज्ञवल्क्योपि विनामांसेन पश्चाद्दु हीत मय्प न्नोतं भवेत् कन्याराः पितरेष स्मादलाभे पापसाद्यः जातकर्णोपि द्राक्षाम्लो ३९

द्विजः श्राद्धे त्वशान्नो मांसमश्नोरे सद्गुरात्मा पुराचार्यो विदमाणि स्य दुःखकः स्वर्गं सेवारोमाणि कूर्मपृष्ठे च नरोमाणि च छूना सम्भवः श्रोमन्स श्वे सुप्तिना
यातःसा हिंसिचे कृतपावपुः न देवतिष्ठ तेमोरस्ते श्राद्धे निरामिषं तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धे देये हि सामिषं अभोज्यं विप्रान्नं श्राद्धे मांस
मन्याद्धुवर्जयेत् स्वयमश्नाति लाम्बूठः सपातितेन रके ध्रुवं अगोधूमं च यच्छूद्रं हृतमप्यकृतं तमेव हि इति अत्र फलमूलाशनैर्मेध्यैः सु
मन्त्रानां च भोजनेन ततफलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनादिति मनूक्तेः सुमन्त्रं ब्राह्मणास्येति मांसं स्नात्रियेवरूपोः मधुपर्कधाने स्वर्गस्य
सर्वेषां मविरोधि यदिति पुलस्त्या युक्तेश्च सुमन्त्रसाध्याप्यावगमात् मांसं स्वात्रिपविहितं षपं न विप्रस्य मेवे कपादिलं धमासेन श्राद्धं नप्रा
णिहिंसा पूर्वकमिति यथा मनुः नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पाद्यते क्वचित् न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् समुत्प
त्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनां प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् भारतेपि नहि मांसं तृणात्काष्ठादुपलाद्वापि जायते हत्वा
जंतून् भवेन्मांसं तस्मात्तन्न विवर्जयेत् एकस्य क्षणिका तृप्तिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते अहो मांसस्य दौरात्म्यं भूतानामिह दृश्यते किंच य
पंछित्वा पशून् हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमं यद्येवं गम्यते स्वर्गे नरके केन गम्यते इति कलिविषयो मांसनिषेधो विधिस्त्वन्यविषय इति

५० तथाऽप्यसहतागो पशुश्चैवश्राद्धेमांसंतत्र्यामधुरेवोरागानुनोत्सृतिः श्लोकेपंचविवर्जयेदितिसपरेदेशाविषयेनिषेधइत्यन्ये नस्मात्तद्देश्यामांसनि
षेधइति अन्येत्वाहुः पक्षेसुमन्त्वंश्राद्धेणासेतिमाधाप्यान्मांसंस्वत्रिषुविहितवधंनश्राद्धेणासेतिनन्नमांसाद्युक्तवत्स्वभावएव
सुमन्त्वादिमाधायोपपद्यते: तथाच्यात्रेयः सुमन्त्वामिषमाधौतैः विप्राक्षिजनयमजाः श्राद्धंविदधुरसतिदुष्मेयसतिवायेः माध्वीके
मधुद्विजोक्षत्रविशो जघन्यजाः श्राद्धः मांसादिदुष्मेसतिसुमन्त्वादिभिः क्षमामाद्विप्रादयः श्राद्धंकुर्युः सतिनुमांसादिनेनैवतथाहद्दृष्टा।
तातपस्सुमन्त्वामिषमधुश्लेष्मभावेष्मातत्रस्त्रनः क्रमाद्विप्रादिभिर्वर्णैर्विधेयमितिसुष्कमम्पस्मात्येनमांसेनशाकैर्मधुघृतादिभिःसर्वेव
र्णैः प्रकर्तव्यंनश्राद्धंदैविनसाधनः तदुक्तमनुरपिसुमन्त्वैर्ब्राह्मणाः श्राद्धमामिषेर्वाहुसंभवाः उत्थामधुनाकुर्युः शूद्राःमूलफलादिना
असंभवेप्रकर्तव्यमेतैरेवाहिकेवलं सर्ववर्णैस्तुकर्तव्यसामिषमतिसंभवइति पश्चात्सुतंप्राणिहिंसापर्यवसानश्राद्धेमांसनिषेध एम०
इतिनद्दपिन सामान्यहिंसायाश्चाग्नीषोमीयपशुहिंसाविधिवद्विहितहिंसयाबाधोपपत्तेः तथाजाबालः द्विनलिप्सः ... श्राद्धपसुहि ५०
इपसपापमाद्र श्राद्धापदेशतोहिंसानदुष्यतिकेहाचने खंडेपि अर्थेदेवपितृणांहियोहिनस्तिपशून्द्विजः सयातिफलमामो

गितिचयांतिपरांगानि स्वार्थमन्नं पचेद्यस्तु पापोहिनस्तिहृष्यापश्च्न एकाकीमिष्टमश्नातित्रयस्तेयांतिरौरवंमीषोपि योहिंसकानि
भूतानिहिनस्त्यात्मसुखेच्छयाकस्मैदेयापनः प्राहस्वाधारत्वेमगच्छति अत्रिरपि मधुपर्केचसोमेयज्ञेचपित्र्येचकर्मणि अत्रैव
पशवोहिंस्यानामन्यत्रेतिमनुरब्रवीत्तथायज्ञार्थंपशवोवध्याःप्रजार्थेपरयोषितःतस्मादिवास्यात् यदपिकलिविषयानिषेधइति
नत्वपि कलिविषयविध्यपकर्षाभ्युपगमस्वबाधात् तथाजातकर्मणिमांसंप्रोक्षणंवैपयसाश्राद्धार्थमाहृतंश्राद्धेपय
मनेनैवतेफलौतत्रविशिष्यतेमनुरपिकृतकर्मण्यपयोश्नन्तेफलवत्स्यान्निरामिषंकृतकर्मापहत्याविप्राःकल्याःस्यान्निरामिषंतृप्तिं
नेच्छंतिपितरस्तस्यश्राद्धेफलानिचनःपैठीनसिःपरमान्नंकालशाकंमधुमांसंघृतंपयःसुसन्नानितिलाःविप्राःश्रवणामाहविरहेधा श्रा
लाभेषांतुसर्वेषांप्राहेषुमुनिसत्तमाःपितृणांदेवतानांचवदन्तेभानिकलावधीतिनिबंधांतरेचैतद्वाक्यंनिर्मूलत्वप्रतिपत्तेश्चतथागो
मेधानरमेधश्चअश्वमेधनागोपशुर्यथादेवरात्सुतोत्पत्तिःकलौपंचविवर्जयेत्इतिपराशरोक्तेःयत्तुदेशविषयानिषेधइतितदपि
ममध्यदेशेपिजित्वालतपाःविहितमांसभक्षणोपलब्धेःनचेदंशविषयःशाकमतेवतुदेशभेदविषयत्वेनिरस्तात् तथाहृद

५० प्रचेताः नप्रुगानां नैरुशानान विप्राणां द्विजोत्तमाः धर्मशास्त्रेषु वै भेदो दृश्यते मांसभक्षणे देशभेदेष्वाद्ये दृश्यमानत्वाच्च तस्माद्वि
हि नहि सार्वैष्वाद्य्वादिकर्मसु यमांसभक्षणं विधीयते निषिद्धं तथा मनुः प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया यथाविधि नि
युक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये यासवल्क्यः विप्राणामत्यये तथा प्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्ययेति भक्ष्यं छागादि विहितमांसं केवलः पंचपं
चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्तिताः गोधाकूर्मः शशो विश्वः शल्यकश्चैव सत्तमाः तथा तत्र नियमः प्रोक्षितादौ तत्राप्यपूर्वविधिः रागप्राप्तेः नापि
नियमः पक्षे प्राप्तेः अतोऽत्र गोधादि पंचकातिरिक्तपंचनखनिषेधाधिकापरिसंख्येति तथा रामायणे शशकः शल्यको गोधा खड्गः कूर्मश्च
पंचमः पंच पंचनखा भक्ष्या न भक्ष्या वानरात्तु राघव इति एतच्च प्रायुप लक्षणं तत्रापि प्रोक्षितादौ नियमः परिसंख्या वेति परिसंख्ये
ति क्रमः पक्षप्राप्तौ नियमविधानात् पक्षे त्वनियमात् त्रिपक्षपरिग्रहे प्राभवेत् नियमः सोऽत्र विज्ञेयः आद्यं मां साशनं पक्षे तत्र राम० ४१
नियमो गोष्ठात सरणार्धे स्पनिहन्ति फलकं तु यत्र स्वत्वमेव तत्र यो विरोधः अतोऽत्र प्राद्धा लक्षणत्वं प्राणात्
ययादिचतुष्टये परिसंख्यैव युक्ता न यादृत्स्मातिः अतो नियुक्तविधिवद्धुतं विप्रहृतस्य या मांसमयाच्चतुर्देषु परिसंख्यापक्षी

र्तिता अतोऽन्यथा तपोऽग्नी पार्श्विर्धिं हित्वा पिशाचतां प्राब्धति पशुरोमाणि तावत् प्राप्नोति मानव इति रोगी प्रतिग्राणाम् अपोपलक्षितः निषु
क्तश्राद्धे विधिवद्दत्तं प्रोक्षितं नारि विप्रकृत्ये द्विजकाम नयाऽभ्यर्चितः पुरि संस्थेत् भक्षणं संकल्प्य आवृत्तिः तेन यथोक्तकृत्याभक्ष
णानि पमस्यापि निवृत्तिरिमर्थः तथा यथाविधि नियुक्तः स्वमांसं नाश्नाति मानवः स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिमिति श्रा
द्धात् संकल्पश्च श्राद्धवर्जे यथा मांसं न भोक्तव्यं कराचन यजेत् इति संध्यायां परया यातनं भवेदिति काशीखण्डे ईश्वरसंवादे
पि ब्रह्मचारी पतिर्मांसं संत्यजेत् स्त्री पतिं विना श्राद्धवर्जे यथान्यापि संत्यजेत् तपसः कृते इति न स्याद्यात्रादेहे यास्यं भक्ष्यमेवेत्युक्ते
पशुप्रोक्षिता भुक्षितं मांसं तथा ब्रह्मणकाम्यया अन्ये रोयमिति ते यदि विपरीतं तल्लिप्यन्त इति महाभारतवाक्यं तदेवविधिना कुर्यात्
स्वर्गं प्राप्नोति मानव इत्यपि तत्र तद्विपर्यस्तो प्रोक्षितं मंत्रैः प्रोक्षितं नाप्रोक्षितं भुवि वेदोक्तेन प्रकारेण पितॄणां प्रक्षिपाशुव पितृदेवतप
रेषु प्रोक्षितं हविस्वर्ने विधिनावेदहष्टेन तदन्यकामेन नरभुक्ती तिपमवाक्यं सर्वे यामेव मांसादानां महानरो भक्षणे नि
वर्तनेन महाप्रतापमितिमाह प्रजापतिरिति पञ्चभारतवाक्यं भक्षणे न महान् दोषो निवृत्तां अपायमुच्यत इति तदेवमपि श्राद्धेरन्

52 वर्जितत्वात्तत्पापभक्षणाविषयं तथा स्कान्दपुराणे यज्ञयज्ञनिषेधो हि स्मृप्येते मांसभक्षणे त्रिकालानुमतिसन्नेपोन तत्तविधिनाहृतां तथा मृ-
गं तिनाकं घोरं मांसमश्नंति ये नराः त्रिकालानुमतिरापो पंनेहा यो विधिनाहृतामिति यच्च बृहस्पतिवाक्यं रोगार्तो व्यथितो वापि
मांसं नाश्नं स लोलुपः फलं प्राप्नोत्यय लेनसोऽश्वमेधफलस्य चेतितत्छ्वेधमलचारिविषयं तथा मनुः व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथ
यर्विवर प्रकाममर्थितो योऽपाद्यतमश्नन्नलुब्धत्वं स्कपभिश्लाघ्यं व्रतवद्दषिवद्वृशेन स्पृविधानात् अलोलुपस्मनेनतादिवपा
वनमात्र तथा सतपातिनपोऽजलंपजेते वरदानि च मधुमांसनिवृत्तोपःश्रोवाचेदं बृहस्पतिः जैमिनिरपि ब्रह्मचर्ये मुपास्यवपो हत्वाद
रसंग्रहे संसेनाधिकारस्यान्मांसे विधिवस्मृतयति अमन्नशनिदारस्य यहादृष्टं विधिवन्मांसभक्षणाधिकारस्य यो: तथा मनुः न मां-
सभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति मांसमद्यमैथुनेष्वविहितेषु भक्ष्यभोज्यान्नपानाभिगमनेर्भूत ग्म०
प्रवृत्तित्वान्न दोषः निवृत्तिस्तु महाफलप्रापिके त्यर्थः महतीत्वमाव फलाचेतित्युस्मतेः नचैवं मुमतिने साधुः फलाफलशाद्वयोऽन्यपरत्वो ४२
स्मपद्याणपि मस्वछन्दसाकारादेशस्य बहुमात्राणत्वात् तथा बृहस्पतिः अभक्ष्यमांसपरोडाशभक्षणे मृगपक्षिवधे पुराणेष्वेव

यजेत्सुब्रह्मक्षत्रसवेषु च सौत्रामण्यां तथा मधुपर्के तो भक्षमुदाहृतं कृतौ चैव पुनर्धर्मे पित्र्ये समृतिनिमित्ततः स्वर्गं प्राप्नोति नैवं तु यत्तस्याप
न पुज्यत इति तस्मात्त्यो क्षिताद्रिचतुर्षु स्मृतसंकल्पेन मांसमागिनामपि गृहस्थानां भक्ष्यमेव मांसमिति न दोषः आविहितसंक
ल्पेन तमागिनां तु प्राश्याभिक्षणोप्यदोषः रोगार्त्तानामभ्यर्थितानां च ब्रह्मचारिणां श्राद्धादिषु पितृभक्षणे महान् दोष एवेति अतस्तत
मांसादेरपि श्राद्धे भक्षणमेवोचितमित्युक्तं तथा चोशना नियुक्तस्त्वेव यः श्राद्धे पलितं चितमांस वर्जयेत् पितरस्तस्य तन्मांसं
नैराश्यं प्राप्नुयाद्विहेरेव लोपि नियुक्तस्तु यः श्राद्धे दैवे मांसं समुत्सृजेत् यावन्ति पशुरोमाणि तावन्निरयमृच्छति स्कान्देऽप्युक्तं
वाद्येऽपि निवेशितस्तु यः श्राद्धे पाणि द्विजाधमः मांसं नाश्नाति निरयं प्राप्नोति पशुतां नर इति मलं बहुना एवमन्नसंकल्पमापोशानं इत्वा
पारभ्याहृति पूर्वं गायत्र्या हि जपेत तथा च पात्रवस्त्रः सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति त्र्यृचं जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुंजारन्नपि वाग्य
ताः केचित्तु मधु मधु मधु इति त्रिर्जपं वारिधारां च न कुर्वन्ति तत्र उभयोरपि विधानात् तथा च मनुः आपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जे
पेत् मधु वाता इति त्र्यृचं मध्वित्येतत्रिकं तथा स्कन्देऽपि आपोशानमथो दत्त्वा वारिधारां क्षिपेद्बुधः नमो रुद्रेभ्य इति संस्थैर्नार

५३ अग्रतो द्विजः अपसव्यं पितृभ्यस्तु घृतधारां दद्यात्स्वधास्त्विति एवं जलमाः छिद्रीकरणं कृत्वा पेदेवासः येचेहेत्यादि पठित्वा यथासुखमन्न
तं जुषध्वमित्युक्त्वा भोजयेत्तत आचमयः अन्नहीनं क्रियाहीनं मंत्रहीनं च यद्भवेत् सर्वमाछिद्रमित्युक्त्वा ततोऽपलेन भोजयेत् कामो
पनः येदेवास इत्युपेचेह मंत्रद्वयमुदीरयेत् मंत्रांते तु ततोऽपूपारम्भ तं भुजतामिति पर्वोद्दैवे उत्तरत्रापि अरातिविवेकः वृद्धयाज्ञवल्क्यो
पि यथासुखं जुषध्वं मोरातिवाच्यमनिष्टुरमिति अत्र वलिदानमित्येके नेत्यन्ये एवं च वैश्वदेववलिः पित्र्येनस्य विरोधः तथा
च स्पर्शनात्तेरशोदन्नं च कृत्वा नातिवलिं हरेत् होमस्तु मधुवातेतिहोमांतरउदकं विवेदिति वैश्वदेवविषयं अत्रिः द्रुतेवाप्यथवा
ऽदृते भूमौ यो निक्षिपेद्वलिं तेद्देतन्निष्फलं यातिनिरशोः पितृभिर्गतैरिति पित्र्यविषयं पितर्णाम न्नमुत्सृष्टे यालिंकुर्वेतिपद्वि गम्.
जाः आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठतेरातिविरोधात् अथ अन्नमुजपे व्याहृतिपूर्वां गायत्री ३ सप्रणवामेका त्रिर्वा दसो ५३
मीः पित्र्यमंत्रास्तथा एव सत्वमधुमतीश्चपवमानीश्चपवित्राणि सप्रणवां व्याहृतिपूर्वां गायत्रीमित्यन्वयः पाठोऽध्येतव्याष्येते वा
शाट्यत्वविकल्पार्थं अशनानां वै त्रिरभ्यस्तु वससार्हितिशवष्याया ब्राह्मणेभ्यो हरो बहुफलत्वात् तथा च प्रचेताः आयो

शानमथो दत्वा सा विप्रौं त्रिर्जपे दृच मधु वाता इति त्र्यंच मध्विसेत त्रिकं तथेति अग्रह लावुधः सम्यक्त्रिर्वा मधुमती मधु मध्वित्ति चेति पाठ इति
तत्र को हृस्मिन्ना हतत्वात् जपस्या शनामूर्वे विधा नाच्छिं सं रक्षांसि घ्नंती ति रक्षोघ्नो मलविभुजादित्वा तः नास्त त्रण ह्यपाज इत्याह यः
पंचर्चः ऋषिक्षे येषा त्वात्मो त्वं तथा च आति शतान्नो घ्राम्नातिमा नपइषत्न एण्य पाज इति रक्षोघ्ना वै मति ष्मरा इति पिन्नमं
त्राउ हीरता मित्वा रित्रयो रक्षा सुरा वं तमि सारिपंच रक्षा पिन्मा इत्येके तत्र पितरो देवताये

११००

44

राम०
५५

मधुराणि च नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव चेति अस्यार्थः मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा यवनसो व्याख्यातः आम्रातकः कपीतनः चव्यं चविका॥
पालेवतमुक्तं स्त्राक्षोटे पुष्टः कसेरुर्म्मुद्रमुस्ता तालकं तालमूलीति प्रसिद्धं शतकंदं शतावरी गंधालुः कर्चूरशाकं शीतकंदं शालूकं
कालेयकं दारुहरिद्रा कारेलाख्यं शाकमिति गोविंदराजाः सुनिषण्णं वितुन्नशाकं सुरनेनोति ख्यातं जलभवं शाकमिति कश्चि
त् सुनिषण्णं वांगेरी महाशाकं वा वांगेरी महाशोः पत्रैः सुनिषण्णकमुच्यते शाकं जलाशये देशे चतुःपत्रीति गच्छतः इति सुश्रुतोक्तेः सु
वर्चलाः ब्रह्मसुवर्चला सूर्यावर्त इति गोविंदराजाः वधुलः श्रीकण्ठिका किंकिणी द्राक्षा सुद्राक्षा लकुचो लिकुचः मोचा कदलीफलं
कर्कंधुः लघ्वी ग्रीवकं चकपुष्पं वा रं प्रियालुर्विशेषः तंदुको स्मितसारः श्रृंगाटकमुक्तं परुषकं येलरू सरिति प्रसिद्धं फलं बृहतीविदिधि
कालं वरेहठा इति प्रसिद्धं दीर्घमूलं तु डिके रीफलं मूलकमित्यन्यः पटोली दीर्घपटोला राजीफलमित्यर्थः चिर्भटा इति लोके यत्तु॥
गंधारिका पटोलानि श्राद्धकर्मणि वर्जयेदिति पटोलनिषेधः स सुद्रपटोलविषयः तथा च निघंटुः पटोली स्यात् द्वितीया न्यास्वादु
पत्रफलावसेदिति शेषं प्रसिद्धं कुमारेश्वरसंवादेऽपि पालेवतप्रमृद्वीका वर्जमाम्रकसेरुका बिल्वामलकमाक्षोटपनसाम्रात

कानि च वेत्रवेत्रांकुराः शाकं लकुचं मोचमेव च शीतकं दंविसं नालिकेरकं धत्तूरकं तथा इत्यादि मेध्यमन्यच्च प्रदेयं श्राद्धकर्मणि वे
त्रुः शाकभेदः इतरस्य निषेधात् वेत्रुर्मरठाकं शाकमित्यन्ये वर्ज्यशाकान्याह विष्णुः भूस्तृणाशिग्रुसर्षपसुरसार्कजकूष्मांडालां
बुवार्त्ताकपालक्यतंडुलीयककुसुंभादि वर्जयेदिति भूस्तृणो रोहिसः गंधतृणाख्यं शाकमित्यन्ये शिग्रुः सहिजन इति प्रसिद्धं॥
सर्षपो राजसर्षपः इतरस्य विहितत्वात् सुरसा श्वेतनिर्गुंडी अर्कजः कुहेर इति प्रसिद्धः पालक्यः पलक्ति इति प्रसिद्धः तंडुलीयकं चौरा
इति प्रसिद्धं वार्त्ताकं श्वेतवृंताकं उशनानालिकाशणघृत्राककुसुंभानां तु विद्वान् कुंभीकंदुकवृंताकं कोविदारांश्च वर्जयेत् वर्जितं
गृंजानं श्राद्धे कांजिकं पिंडमूलकं करंजं येऽपि चान्ये वै रसगंधोत्कटास्तथा नालिका प्रसिद्धा दीर्घनालायै लापल्लवेति माधवी
ये छत्राकं शिलींध्रः कुंभी श्रीपर्णिका कंदुकं हृत्तालावुं वृंताकं श्वेतं कोविदारश्चमकरकं गृंजनो हरिद्वर्णः पलांडुविशेषः कांजि
कं प्रसिद्धं करंजं चिरिविल्वफलं पुराणेऽपि वंशांकुरीरं सुरसं सर्जकं भूस्तृणानि च श्वेतेदोलाश्च निर्यासा लवणान्यौषराणि च भर रम०
द्वाजोऽपि स्वल्पालावुकुष्मांडफलं वज्रकंदं च पिप्पली त्रिविकानि करीराणि कोविदारं गवेधुकाः कुलत्थं शाणं जंबीरं कर्कं भाषितं तथैव

च अजाद्न्यदुग्धं पूर्वं शिग्रुक्षारं तथैव च एतानि नैवेद्ये यानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणीति पैठीनसिः वृन्ताकं नालिकायोतकुसुम्भा
श्मान्तकाश्चेति शाकनामभक्ष्याणीति स्मृत्यन्तरं पिंडालुकं च शुंडीरं करमर्दं च नालिकं कूष्मांडं वर्तुलबीजानि श्राद्धे दद्याद्व्रजत्य
धः अविष्येपि लशुनं गृंजनं चैव पलांडुं कवकानि च वृंताकनालिकालाबुजानीयाज्ज्ञातिदूषीत इति लघामर्यः वंशांकरीरं वंशाकुरः
सरसं पर्णास इत्यन्यः सर्जकं शालफलं पीतसारक इत्यन्ये अवैद्योक्ताः निषिद्धनिर्यासाः व्रश्चनप्रभवादयः तथा च मनुः लोहितान्वृक्ष
निर्यासान्व्रश्चनप्रभवांस्तथेति लोहितान् वृक्षनिर्यासान् लाक्षादयः तेन पाटलश्वेतवर्णानां हिंगुकर्पूरादीनां न निषेधः हिंग्वादीनां विष
यमग्रे वक्ष्यामः औषराणि कृतलवणानि वर्ज्यानि तत्र मस्तु राश्वकोदुवालवणं कृतमिति वचनात् सैंधवसामुद्रादीनां विहितत्वात् ॥
तथा च लवणे सैंधवसामुद्रे इति अपि च सैंधवं लवणं यच्च यच्च मानससंभवं पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षेऽपि नित्यशः मानससंभ
वं सांभरीति प्रसिद्धमिति हलायुधः करीरं गडचकरील इति प्रसिद्धं कोविदार उक्तः वज्जकदंबोद्भवः सूरणमेव धुकाशाणं शाल
पत्राणि जंबीरदंतशठफलं करंभाणि क्षारं यवक्षारसौवर्चलसौवर्चकादिलवणानि पोतं पोतिकाशाकं अश्मंतको महालीवृक्ष

इति प्रसिद्धं स्तच्छाकं हंतार्कं म्वेतं तथा च देवलः कंदूरं म्वेतहंताकं कुंभांडं च विवर्जयेत् उपमन्युरपि नाम्नी या च्छेत हंताकं मातुलानीं त
थांडुकं अंडकं छत्राकं मातुलानी भंगेति कंदूरं कपिकच्छूः स्तत्फलं वर्जेरफलमित्यर्थः कुंभांडं हताला बुसदृशफलं पिंडालुवेड
रु इति प्रसिद्धं शृंगाटकं रमेद्धः करवंदफलानि बहुबीजानि बीजपूरकादीनि पलांडुः म्वेतकंदः पलांडुविशेषः लशुनं दीर्घपत्रं
च पिच्छगंधो महौषधं करण्यश्च पलांडुश्च लताकाश्च पत्तलिका गंजनं यतने हृश्च पलांडोर्देशजात यइति सुश्रुतोक्तेः कवक लांगलीं
प्रः कुमारसंगदेपि वर्जी स्तत्र मसूरास्तु कोद्रवालवणं रतं मत्स्याः कंसुरसं शिग्नु पालक्या समकं तथा पिंडमूलं च वंशाग्रं लोहितं कश्च
नानि च पलांडुः विदुरा हं च छत्राकं ग्रामकुर्कुटं लशुनं गंजनं जंबूफलानि कृवकानि च तंदुलीयकं मद्यालराजमाषा सुरीरपि वृश्च्या
जात्स्वत सी तैलं पययश्चाजा विकारिकामिति सुमकं खादिरी संज्ञकं जलमवंशार्कं कुद्दालः को विदारः आसुरी राजिका कुष्मा रुमः
जातीवृक्षजीरकः करीजो इति प्रसिद्धश्च अतसी क्षुमा शेषं प्रसिद्धं हारीतः नवदग्नुशोद्रवरदधित्थनीलमातुलंगफला
नि भक्षयेदिति पुरुषः पर्कटीः दधित्थः कपित्थः मातुलिंगो बीजपूरकाः अन्चैतच्चिंत्यते किं पिप्पलीमरीचहिंगूनां निषेधः

उक्तविधिः उभयथावचनस्तोमक्त तथा च विष्णुः पिप्पलीसुमकम्भस्तकेत्यादि शंखोपि पिप्पलीमरिचं चैव तथा वै पिंडमूल
कं कृतं तु लवणं सर्वं सामुद्रं शिग्रुं च वर्जयेत् व्यासः अश्मार्द्रयानि कोद्रवा पुलकास्तथा हिंगुद्रव्येषु शाकेषु लशुनाश्च शुभा
स्तथा द्रव्येषु हिंगुशाकेषु कालानश्च शुभानि च निषिद्धं स्पर्शः पुलकान्हस्व छांदसः कालानलः कृष्णजीरकः कुबेर इति प्रसिद्धः
शुभाशुभाख्यः शाकविशेषः स्पादि निषेधः विधिस्तु पिप्पलीमरिचं चैव पटोलं बृहतीफलमिति वायुपुराणे कुमारेश्वरसं
वादे पिप्पलीमरिचं हिंगु पटोलं बृहतीफलमित्यादि आदित्यपुराणेपि मधूकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडमित्यादि रामठं हिंगुः ए
वं वचनविप्रतिपत्तौ केचिदाहुः पिप्पलीमरिचहिंगूनां संस्कारकत्वेन विधिर्युक्तः प्रतिभाति केवलानां प्रतिनिषेधः अपरे तु संस्कारं
तदभावे विधिरन्यथा नेत्याहुः षोडशीग्रहणाग्रहणवद्विकल्प इत्येके एवं च सति संस्कारकत्वे न विधिर्युक्तः प्रतिभाति वेसंवारत्वे
न खादूनि मधुराणि चेति स्वादुत्वविधित्वे पतेः तथा च शुंठीमरीचपिप्पल्यो धान्यकाजाजिहिंगुकं पिप्पलीमूलं संयुक्तं वेसंवारं इति
स्मृतमिति शंखः कृष्णाजाजी विडं चैव सीतपाकी तथैव च वर्जयेत् लवणं सर्वं तथा जंबुफलानि च कृष्णाजाजीं कृष्णा

3 जोरकः॥ बिडं विदाख्यं लवणं सर्वं सैंधवसामुद्रं सांभरिस्यातीति। श्लेषं डपुराणे आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च अमेध्यादागतैः स्प
ष्टं भुक्तं पर्युषितं च यत् द्विः स्विन्नं परिदग्धं च तथैवाग्रावलेहितं शर्कराकीटपाषाणैः केशैर्यश्चाप्युपद्रुतं पिण्याकं मथितं चै
व तथा तिलवर्णं च यत् सिद्धाः कृताश्च ये मत्स्याः प्रत्यक्षलवणाहृताः वासोभावदुष्टं च तथा दुष्टैश्चोपहृतं तथा वाससा चाव
धूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणीति आसनारूढमासनोपरिस्थितं पादोपहतं पदास्पृष्टं अमेध्यादागतैः चर्मकारादिअपवित्रस्था
नादागतैः स्पृष्टं द्विः स्विन्नं द्विः पक्वं परिदग्धमतिदग्धं अग्रावलेहितं आद्यास्वादितं पिण्याकं तिलकल्कः मथितं
करेण विलोलितं निर्जलं दधि करेण मथितं दधीति निषेधात् मथितं तक्रमित्यन्ये सिद्धा मत्स्याः आमलकादयः प्रत्यक्षलवणेन मि
श्रिताः तथा दधिशाकं तथा मत्स्यं भ्रष्टं चौषधिवर्जितं वर्जयेत् तथान्यत्तु सर्वानभिषवानपि अमत्स्यं दधिशाकं च वर्जयेदित्यन्वयः
अन्यान्निषिद्धमित्यर्थः अभिषवाः संधानानि शुक्तमन्नं वस्तु कालांतरेण द्रव्यांतरेवात्यम्लं न स्वभावतोत्यम्लं तथा च बृहस्पतिः रामं०
अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं निंदितं ब्रह्मवादिभिरिति अत्रापवादः शंखेनोक्तः दधि मत्स्यं च भक्ष्येषु सर्वं च दधि संभवं ऋचीसपक्वं म

भक्ष्यं स्यात्सर्पिर्युक्तमिति गच्छति; अनग्निकृष्टा कृचीसं तेन पक्वं मांसाद्रि घृतयुक्तं भक्ष्यमित्यर्थः वायुपुराणेऽपि भक्ष्याण्ये
वकरं भाखरिष्यकाघृतपूरिकाकृशरोऽमधु सर्पिश्चपयः पायसमेव च दधि गव्यामसंस्कृषभक्ष्याञ्चानाविधानपि शार्कराक्षीरसं
युतकाः पृथुकान्स्यमक्ष्याः सक्तुं लाजांस्तथा सूपान्कुल्माषान्व्यंजनैः सह सर्पिः स्निग्धानि सर्वाणि दध्नासंस्कृत्यभोजये
त् श्राद्धेष्वेतानि योदद्यात्पितरः प्रीणयंति तमिति करंभादध्यक्ताः सक्तवः इष्टकाः कासारखंडानि पयसा युक्ताः क्षिप्तिपठाः असंस्कृ
तभक्ष्याः स्वकीयभक्ष्याः लाजाभ्रष्टव्रीहितंडुलाः अपूपाः मंडकाः कुल्माषो यावकः एतानि पर्युषितान्यपि घृतेनाक्तानि स्निग्धानि द
ध्ना मधुना च संस्कृतानि भक्षयेदिति पर्युषितापवाद इत्यर्थः यत्किंचिन्मधुनामिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः दत्तमक्षय्यमित्याहुः
पितरः पूर्वदेवता इति मत्स्यपुराणवचनादित्यवबोद्धव्यं नान्नेषु स्मृतिस्थो नु संधेयं अन्नाभावे फलमूलैरप्पि इत्युक्तं तत्रोपायविधि
माहसहान्नेनन रात्तर्पयीत ॥ ॥फलमूलैरन्नेनसहनरः पितॄंस्तर्पयेद्युर्न केवलैरित्यर्थः लक्षेलिङ् ये बात् अन्नान्नेनेतितत्तोय
मेव सहार्थे लब्धे सहेति यद्ग्रहणं विस्पष्टार्थं न्यायस्याप्राधान्यार्थं अथ सहयुक्तेऽप्रधाना इति पाणिनिस्मरणविरोधादन्यस्य

कथमप्राधान्येनेति उच्यते अविवक्षितत्वेनास्य दोषस्यपरि दूषितत्वात् तथा च विवक्षितस्य हि शब्दस्य प्रधानं कारणं तत्रात्तु स
तेति न चात्र मंत्रे कारणत्त सोमफलफलादेः सामर्थ्यातिशयः प्रधानगुणसंभावसंभवोपपद्यते तस्माद्धिंस्य पश्वार्थमेव सहेतुकं सहान्ने
नोत्तरात्तर्पयंतीति दृष्टा चि साठ स्तेत्रोत्तराम्मृतफलादयस्तेनैव सहतर्पयंतीति सानुकुर्वीत न केवलानित्यर्थः एवं नाहिंस्यात्सर्वभूतानी
त्यपि हिंसाधर्मेणात्मिममभिधायेदानीं हिंसाधर्मेणाह ॥ ॥ छागोस्रमेषानालभ्य छागोर्थः कूरः उस्रस्तत्परः स च शृंगहीन छा
गादि तथा च श्रुतिः तत्परो वा अविषाण इति मेषो मेदुरः तान्यपि तु देशेन हत्वा पचेदित्यर्थः तथा चात्रिः मधुपर्के च सोमे च दैवेपि
त्र्यैव कर्मणि अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेति कथंचन छंदसंवादेपि अर्थे देवपितॄणां हि यो हिनस्ति पशून् द्विजः स यत्र फलमाप्नो
तीति च यांति परां गतिं जाबालोपि हिनस्ति यः पशून् स्वार्थं मुद्दिश्य पशून् सयापभाक् ब्रह्मा द्वाय देशतो हिंसन्नपि स्वार्थेन दुष्यतीति
अत्रैक आहुः उक्षो बलीवर्दः तथा च महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति तदयुक्तं महोक्षशब्देन तत्परस्योक्तत्वात् त
था च जाबालः विषाण्यो द्वकालेतु यो विषाणविवर्जितः तं महोक्षं वत्सं दत्वा घासत्परं चापि पावनमिति महोक्षः पष्ठीवामहोक्ष

इतिप्रसिद्धः तथाचजातूकर्ण्यः किंचिच्छ्रोहितवर्णोहिदीर्घपुच्छोगृहस्वरः ह्रस्वशृङ्गोरिस्तुयः पक्षीसमलोक्सेतिपाठ्छनइति किं
च वृषस्याभक्षत्वमतं, तथाचेश्वरः सासाश्वमेधिवृषः प्रोक्तोमन्मतिर्ममवाहनः तंपदाप्सिहियोसहतितेनाहं स्कंदताड्तिः
वृद्धदेवलोपि वत्सरोष्ट्रगजश्वाश्ववृषभान्कृशिमाचर्लरासर्मप्राश्यचभवेद्द्विमिर्घभिवेभवदतिक्रिमाचलः शृगालःउलूः शा
तवलिन्नामइत्यन्ये उक्तः शातवलाडुलत्वपरोक्षगभक्षितिष्वित्यभिधानात् तदपिन पश्वालंभप्रकरणात् न हन्यान्मांसस्य स्वरू
राविति निषेधात् स्मृतश्रोतस्त्रशब्देन कलौघ्राणमेषामेवपशूपंचकमध्येतयोरेवभक्ष्यत्वाद्वचनोक्तत्वाच्च तथाचश्रुतिःपुरुषो
श्वोगौरजोमवंतेतावंतोवैसर्वपशवइति गोभिलसूत्रंच छागोस्तमेषाआलभ्याइति ननु च छागमेषमहिषेनेवतत्सूत्र्येः कि
मर्थमुपग्रहणंउच्यते विशेषविधानार्थत्वादित्यदोषः तथाचब्रह्म संवादे वार्धीनसंमहाशल्कोलालाजस्तुपरंच्छागमितिद्घाटेत्तद्
वेद्रतमानंत्यायतिलामधु अन्यच्च अनंतास्वङ्गमांसेनलोह छागाच्चहत्यपराग्निति अत्रकश्चिद्वाष्यकृदाह छागोस्तमेषाति
तिपुंस्त्वमविवक्षितं उपादीयमानत्वात् समुन्नायजेतेतिवत् सर्वासांपशुजातीनांमारणंमस्मर्णं तथा विधानेतुनदोषः स्या

5 र्न्यथा नरकं व्रजेदिति अन्ये त्वाहुः पशुना यजेतेत्यत्रापि पुंस्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् पुंव्यक्तिरेव वध्या न स्त्रीव्यक्तिरिति अत्रानूचानाः
प्रमाणं श्रीतालं धावास्वयंमृतानाहृत्य पचेत् वाशब्दः पशुबंधाभावे अस्वयंमृतग्रहणं निषिद्धवर्जनोपलक्षणं तेन पशुबंधा
वे विहितमन्यपस्वादिमांसानि क्रयलाभाभ्यामाहृत्य पचेन्न निषिद्धमित्यर्थः विना मांसेन यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेदिति श्राद्धविवेक
स्यापत्तेः पद्मपुराणे विना मांसेन यच्छ्राद्धं कृतं नैव पितृकं भवेत् क्रव्यादाः पितरो यस्मात्तस्मात्तेनैव तान्यजेदिति अत्रैक आकारवि
श्लेषमनुधास्वयंमृतानपि पचेदित्याहुः तदयुक्तं तेषां निषिद्धत्वात् तथा स्मृतिः उच्छिष्टस्य घृतादानं मृतमांसस्य भक्षणं अंगु
ल्यादंतकाष्ठं चतुर्थ्यं गोमांसभक्षणेः तथा शरणशार्ङ्गमृतं मांसं संकरेणमथितं दधि अंगुल्यादंतघर्षं च चतुर्थ्यं गोमांसभक्षणेऽगिति म
हाभारतेपि विषच्छ्रप्रहतं चैव व्याधितिर्यग्घतं तथा नभ्र शंसंतिवैश्राद्धे यच्च शास्त्रविवर्जितं विषच्छ्र प्राणेप पतितं पलादैर्विषप्र ल्पः
क्षेपस्तेन हतं तिर्यग्घंतसिंहव्याघ्रादिकादिहतं तयोरभ्यनुज्ञानात् तथा च सिंहव्याघ्रहतं च यत् इति प्रशस्तमिति शेषः अ
थवा श्राद्धतत्त्वापि निषेधाविधिर्निल्पमांजनविषयः एक मूलकत्वात् शास्त्रविवर्जितं स्वयंमृतं अन्यपातकमांसानि सोनं वच्छ

रमेव च स्मृतिलोकनिषिद्धं स्वर्गगामीनां तु जातमपि सौरनं हिंसास्थीनमर्वं अन्नपाककृतं संस्कारहीनं वह्नूरं गृघ्नं वर्जयेदिति यद्यमांसं त
यामांसं वर्ज्यं मांसं च पुत्रवत्नम स्मृपीति स्ततं प्रत्यक्षलवणानि चेति ॥ ॥ ॥मार्कंडेयः यद्यमांसं मेरुशिप्रसिद्धं तथा च वामनपुराणे य
द्य मांसाशिनो महाल तथैवोभौ च जीविनः क्षिप्यंते ह्यधम स्यते नरके रजनीचरति शेषमन्यतो ज्ञेयं न नवापल्लमन्देशौषधीभिर्वर्तयेद्धिंसा
धर्मेय्यतृप्तिमल्लां नंतरं छागो हामेषानालभ्येति हिंसां विधायेदानीं कृयलामो स्त्रयनाधाराशब्देनाहिंसानिषिद्धेति तथा च कंदमूल
फलाभावे मांसान्यापूर्मनीषिणः पुण्यानि मुनिगीतानि लब्ध्वा न च वधं विनेति चतुर्विंशतिमते महाभारतेपि क्रीत्वा स्व
यं वापयुत्पाद्य परोपहृतमेव वा देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यतीति रेषडतो विधिव्राह्मणः सर्वकामफलप्रदः श्रीति तस्माद्वा
क्राब्देन हिंसां निषिध्य कृयलाभावे वस्तूनकाराभिमताविति अत्रोच्यते यदुक्तं हिंसानंतरं कृयलामो स्त्रत्र यताहिंसानिषिद्धे
ति तन्न पशुवंधासंभवे कृयलाभयोरनेकत्वात् तथा च स्कंदसंवादे मांसाभावे कृते श्राद्धे ध्यायंते पितृदेवताः करिष्यति सुतो
लब्ध्वा श्राद्धं पश्वानुसामिषं ददाति लब्ध्वा मांसं न तं शापं तिरूयामुद्र रिति मांसाभावेपलमिहितं कंदमूलफलाभावद्वत्यनेन

६

6 हिंसा निषिद्धेति तदप्ययुक्तं कंदमूलफलाद्यभावे वधं विनेतरहिंसा धर्मेण प्रतीयादर्कलान्नहिंसा निषिद्धेति यच्चाप्यधापि क्रीत्वा
स्वयं वा प्युत्पाद्य परोपाहृतं नाद्यात्प्यविशेषीति तदपि मंदमिति तस्याप्यमांसभक्षणशिष्टानां स्वपालनेन तद्देशविषयत्वात् बृहस्पतेश्च देश
विषयोस्याचारः तथा च बृहस्पतिः उदुष्यते दाक्षिण्यात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः मध्यदेशे चर्मकाराः शिल्पिनः खगवासिनः मत्स्या
दाश्च नराः सर्वे गम्या नर्या रजस्वलाः पर्वतेमघयाना यौनैतेदं डस्य चार्हकाः स्यादि यष्ठंति च यपि व्याख्रिसुभागेषु मांसभक्ष
णमाचरेत् यत्तु वृहस्पतेश्चेतो वचनं न देशानां न विप्राणां न युगानां द्विजोत्तमाः धर्मशास्त्रेषु वैभेदो बृहस्पतेर्मांसभक्षणं इति
तद्दाक्षिणात्यादितिक्ति देशविशेषमित्यविरोधः किंच यद्येवन्नाभविष्यत्तर्ह्यग्नीषोमीयं पशुमालभते छागोस्तमेषानालभ्येत्या
दि विहितहिंसाप्रतीयादेकानिवाक्यानामनर्थकान्यभविष्यन्निति तस्मात्पशुवंधासंमवे क्रीत्वा लब्ध्वा वेति सत्कमिति सिद्धं इदा राम०
नीमघोरमृकिरिच्छागवर्षे तेणपतत्रिणां मांसं विशारशाशा योहरोश्वत्रमतां सुरान् धिनोति च पितॄंश्चैव मांसान्यायसमे
वचेत्यादिवचनविहितांतामिषमयक्रमते मासद्वयं तु मत्स्यैः मत्स्याः पाठीनादयो विहिता वननिषिद्धाः तेर्द्धमासं तत्प्रीरित्स्यत्रैस्तथा

चमनुः॥ द्वौमासौमत्स्यमांसेनेति तुशब्दोविशेषणार्थः तेनमत्स्यविशेषकृतविशेष इत्यर्थः तथाचापस्तंबः शतवलेर्मत्स्यस्यमां
सेनाक्षय्यात्प्रितृप्तिरिति यत्तुमत्स्यैश्चतुरोमासान्निति येठीनसिवचनं तच्छाल्कविषयं तथाचयमः शशकाश्चतुरो मासानिति
॥प्रीणयंतीति शेषः ननु चमत्स्यांश्चकामतोजग्ध्वासोपवासस्त्र्यहंवसेदिति प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात्कथमेवमिति उच्यते तस्य
नित्यभोजनविषयत्वाद्दैवपित्र्यनिवेदनविषयत्वाच्च तथाचापस्तंबः कृते यो हव्यकव्याभ्यांमत्स्यमांसं समश्नुते लभते या
तकमसौ सर्वमांसाशिनांफलं कण्वेपि कालशाकं च मत्स्यांश्चपरमान्नं तिलोदनं अनिवेदनं जातं पितृणां देवतैः
सहेति एवंतर्हि येकृतः सर्वमांसानि मत्स्यमांसानि वैकृतः एकृतः सर्वथापानिविप्रस्ततत्पात तथैकृतः तथा मत्स्यादः सर्वमांसा
द इत्यादिवचनस्वंदंनिरर्थकमिति मेवंवोचः कार्तिकादिकालविशेषविषयत्वेनसामर्थ्यकृता दृक्षिणादिदेशनिषेधकत्वाच्च
तथाचनारदीये नमात्स्यंभक्षयेन्मांसंनकौर्मंनान्यदेवहीतिकार्तिकादिवेश्यावकालइति शेषः मत्स्यादाश्चनराः स
र्वैरिति मध्यदेशोद्भवस्यतिनोक्तं किंचरामगतस्यपर्यांतरं सर्वमांसानिभक्ष्यमांसान्येकत्र तथाभक्ष्यमत्स्यमांसानिचे

कृत्र तथा पापानि सर्वैर्य ज्ञाः एककन्हत्याब्रह्मज्ञानं चैवं कृतेति याम्याय ज्ञादि कंकमौनि राघ स्नावली हत्यास्या कुमनेज्ञान इति चंद्रगो
मी एकत्रशशादि सर्वमांसान्येकत्र मत्स्याएकत्र सर्वैर्यज्ञा एकत्र ब्रह्मज्ञानमेकत्र तत्तुलायां समानमित्यर्थः तथा च प्रचेता याज्ञित
प्तिः पितॄणां स्याद्रजवाध्रीनसादिभिः सा भवेन्मत्स्यमांसेन दत्तेन श्राद्धकर्मणीति तस्माच्छ्राद्धे मत्स्यैः पितॄन्संतर्प्य स्वय
मपि भुंजीतेति निरवद्यं तथा च ब्रह्मपुराणे हव्यकव्यार्थतो विप्रान्भोजयित्वा विधानतः वैसारिणं तु भुंजानो न लिप्येते
नस्पृहि जइति मत्स्यानाह याज्ञवल्क्यः राजीवान् एजतुंडं श्वसशल्कांश्चैव सर्वशः शंखोपि राजीवान् सिंहतुंडांश्च सश
ल्कांश्च विशेषतः पाठीनरोहितौ भक्ष्यौ तेमत्स्येष्वपि पावना इति राजीवाः पद्मवर्णाः सिंहतुंडाः सिंहमुखाः सशल्काः शुक्ल्या
कारावयवयुक्ताः जातकर्ण्योपि शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुंडकरोहिताः क्षुद्रमत्स्येषु छेकोति मेध्यो रोहितवन्मत इति नि एम०
षिद्धमत्स्यानाह स एव गोमत्स्यो गच्छमत्स्यश्च चर्मकारा एव पलथ्या नैते द्विजामितिभिर्भक्ष्याः तथा चिलिचिमाभिधः श्वं
गोन्नद्धे चिदिछंति प्रशस्तान्हव्यकव्ययोः अयो विकल्पो नित्यभोजने व्यवस्थितः प्राग्धूमकाले तथा मत्स्यश्चिलिचिमो न।

मनमस्यो हि द्विजन्मनां चिलिचिमः मीत्तगौरेण खाडुसहृशः समुद्रजइत्यायुर्वेदः नांघावर्त्तोलिमत्स्यइह्निसर्वां गस्त्रिकं ळ्क
याहि प्रभृतयः क्षुद्रमत्स्यश्च स्मृत्यंतरेतावदेवगंतव्याः॥ ॥मासत्रयंतुहारिणेन हरिणस्तान्मम गस्तन्मांसेनत्रिधा
मासंतृप्तिरित्यर्थः एणहृष्णामृगः प्रोक्तस्तो हरिणउच्यते इति सुश्रुतोक्तत्वात् कृष्णसारेणाधिकृतः सेः तथा चोशनाः
चतुरोमासान्कृष्णसारेणेति यलब्धावैणेयेणोजियेठीनस्तिनोक्तं अष्टावैणेयमांसेनेति च मनुनातत्तत्परकृष्णसारविषये
भवितुमर्हति तत्परस्पविशिष्टोक्तेः अन्ययोरानसाविरोधात्तथाचोक्तं स्मृतिद्वैधेतुविषयः कल्पनीयः पृथक्पृथगिति तुश्च
द्वौविशेषार्थः तेनमृगविशेषकालविशेषः इत्यर्थः तथा च मार्कंडेयः करोति तृप्तिं नववै हरोमांसं न संशयः रुरुशंवराश
रदिगलितश्रृंगइत्यायुर्वेदः मनुरपि रोरवेण नैववतु पतुरुरुः प्रीणातिपंचवै इति यमोक्तं यञ्चपंचरौरवेणेति गोभि
लसूत्रं तद्दुरुशाखंभंगरुरुविषयं यत्पुनर्देवलेनोक्तं त्रीन्मासान्रुरुभिर्मृगैरितितद्धरिणसहचरारुरुविषयं नच
पयाग्रवधविषयोविकल्पः शाक्यतेवक्तुं ग्रन्थानामनेकत्वात्द्विषयान्यलब्धेः तस्माज्जीवविषयोविकल्पोभ

४ वितुमर्हति मार्कण्डेयः पुच्छ्याति चतुरो मासांश्छागस्य पिशितं पितॄनिति यत्तु देवलेनोक्तं [illegible]ः षण्मासि क्रीतप्रीणातिशशः प्री
णातिषण्मासानिति च यमेनतत् दूरस्थशशविषयमिति अविरोधः अन्यथा विरोधात् धर्मबाधापत्तेः तथा च व्यासः धर्मं यो बाध
ते ऽधर्मो न स धर्मः कदाचन अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सद्भिरुच्यते तस्माद्विरोधे धर्मस्य निश्चित्य गुरुलाघवं तयोर्भूयस्त
रं विद्वान्कुर्यात्स धर्मविनिर्णयं तत्र विप्रतिपन्नानां वाक्यानामितरेतरं विरोधपरिहारेण निर्णयस्तत्त्वदर्शिभिरिति न च श्वाप
द जातेरनेकत्वादेवं न घटत इति वाच्यं तथा वामनः कदलीकंदली चीनश्चमूरुप्रियकावपि समूरुश्चेति हरिणा अमी अजात
यो नयः कृष्णसारो रुरुर्न्यंकुः रंकुः शंबरो रोहिणाः गोकर्णः पृषतेणस्परोहिता श्चमरो मृगाः गंधर्वः शरतो [illegible] गयो गवयः श
शादित्याद्यो मृगेंद्राद्याः इति एवमन्यत्रापि चतुर ओरभ्रेण पितॄणां तृप्तिरित्यर्थः तथा च मनुः औरभ्रेणाथ चतुर इति उरभ्र
आरण्यमेषः नवमेषमांसेनेति ग्राम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् अन्ये त्वाद्यमेषपरत्वेनेति तदयुक्तं श्रुतिविहितत्वात् स्योनरत्न्यदोषाच्च त
था च स्मृतिः वरुणाया रण्यो मेष इति यत्तु मेषपायं च मासानिति पैठीनसिनोक्तं तदारण्यपारप विषयं अन्ये तत्संदिह्यते किं

गवयमांसं भक्ष्यमभक्ष्यं चेति तत्रैक आहुः विहितत्वाद्भक्ष्यमिति तथा यमः गवयं हृद्धसम्मितात् एकादशमासांस्तर्पयंतीति
शेषः मांसवृद्धे योपि गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद्दशमासिकीति तदयुक्तं श्रुतिविरुद्धत्वात् तथा च श्रुतिः सयं पुरुषमालभंत
स किंपुरुषोभवद्यावश्वं गां च तौ गौरश्चाग वयश्चाभवतां यमविमालभंत स उष्ट्रोभवद्यमजमालभंत स शरभोभवत्तस्मादेतेषां
पशूनां नाशितव्यमपक्रांतमेधा ह्येते पशव इति श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसीति श्रुतेर्बलवत्त्वात् नच श्रुतिविरुद्धा
स्मृतिरादरणीया तथा च चतुर्विंशतिमतं स्मृतिर्वेदविरोधेन परित्याज्या यथा भवेत् तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिबाधात्परित्य
जेदिति श्राद्धविषयत्वेन गवयस्य विधिरित्यन्ये अत्रानचीर्णाः प्रमाणं यं च शाकुनेन शाकुनिर्भक्ष्यपक्षीतन्मांसेनेत्यर्थः तथा
च मनुः शाकुनेनाथ यं चैव इति यत्तु शाकुनेश्चतुरो मासानिति देवलेनोक्तं यच्च चतुरः शाकुनेनेति च गोभिलेन तद्विहितप्रतिषि
द्धेतरेतरादि पक्षिविषयं यच्च शाकुनेन सप्तेति षष्ठीनक्षिनोक्तं तदतिपवित्रकपिंजलादिपक्षिविषयं सोमयानोद्भवत्वेन यावि
त्र्यात् तथा च श्रुतिः सयत्सोमयानमासततः कपिंजलः समभवदिति जरत्कारुरपि गौरः कपिंजलो मेध्यः हरुषाला च व

१ वार्हिण इति बर्ही नीलकंठः सुमेधाः किंचिद्वोहितवर्णेति दीर्घपुच्छोगुरुतरः स्वकोटिस्तु याः पक्षीसमहोस्मेति यावन इति केपि
ष्टवंचुः भक्ष्यानाह शंखः तित्तिरं च मयूरं च लावकं च लावकं च कपिंजलं वाध्रीनसं दर्तेकं च भक्ष्यानाह यमः सदा सदेति याद्वदेन्य
त्रापि जावालः भक्ष्याः कपिंजलो नीलस्त्वाटीकम्पपरायुधाः भक्ष्याविति नीहनः कृष्णा तित्तिरिः कपिंजलो गौरः वन्यपरायुधोव
न्यकुक्कुटः वनेजले भवो जलकुक्कुटः तस्यान्येन तन्न कलविंकं प्लवं हंसमिति मनुना प्लवशब्देन तस्य निषिद्धत्वात् चक्रवाकं प्लवं कोकमि
ति शंखनिषेधाच्च भारद्वाज्या मांसेनेति कात्यायनोक्तेर्भरद्वाजो भक्ष्यः यत्तु नखादेनु भरद्वाजमिति सुमंतुनोक्तं तद्भरद्वाजोन्य
स्तद्विषयं कोजिड्याइति प्रसिद्धः तथा च निघंटुः वटी वटक इत्युक्तो भारद्वाजोन्यं हं कुटः वटं कोन्योद्दिष्टो यस्तु खंजरीचित्रपुच्छकः
इति सुमंतुः भक्ष्यस्तु नीलकंठः स्याद्धरीतो लावतित्तिरी हारीतो विहितप्रतिषिद्धः कुकुहीरीत भक्ष्यो द्वादशरात्रमनाहार इति शं
खप्रतिषेधात् अभ्यनुज्ञातिभ्योन्येयं वर्ज्यानाह मनुः क्रव्यादः शकुनीन्सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टि राम०
ट्टिभं च विवर्जयेत् कलविंकं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटं सारसं रज्जुदालं च दात्यूहं शुकसारिका प्रतुदाजालपादांश्च कोयष्टि

नखविष्किरान् निमज्जतश्च मत्स्यादान्सौनं वल्लूरमेव च बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकं मत्स्यादान्विड्वराहांश्च मत्स्या
नेव च सर्वशः इति क्रव्यादा गृध्रादयः ग्रामवासिनः पारावतादयः अनिर्दिष्टाः एकशफा अश्वादयः टिट्टिभो
निष्ठुरशब्दभाषी टिटिहिरीति प्रसिद्धः कलविंको गृहचटकः प्लवो जलकुक्कुटः चक्राह्वः चक्रवाकः रज्जुदालो वृक्षकुक्कुटः दात्यू
हः कालकंठः प्रतुदाः श्येनः जालपादा जालकारपादाः कोयष्टिः शिखरी नखविष्किराः क्रौंचादयः निमज्जंतो मत्स्यादान्निमज्य
मत्स्यदाः काकोलो गिरिकाकः मत्स्यादा अनिमज्जंतोपि अन्ये प्रसिद्धाः देवलः अल्लवकुररश्येनगृध्रकुक्कुटवायसाः चकोरः कोकि
लो रज्जुदालकश्च कमज्जको पारावतकपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः जरत्कारुः कारायिकां कपोतं च स्तोतकं रक्तमुंडकं संहत्व
जं सारिकां बकलविंकं च वर्जयेत् कारायिका शाकुनशास्त्रोक्ताः स्तोतकश्चातकः रक्तमुंडः शुकः सहत्मजः क्राकः लोमशः ग्राम
कुक्कुटः कातायी मांसानपि वर्जयेत् अतो पी विड्भः वेदनिधिः काकारिपिंगला क्रौंचश्च बकोटोटिट्टिभः सारसो चाषभासो भंगराजं
चांडूंजरग्धा व्रतं चरेत् काकारिल्लूकः पिंगला मसृणा इति प्रसिद्धः बकोटो बकः चाषो नीलपक्षी स्वर्णपक्षीति प्रसिद्धः ॥

10 जग्ध्वा प्राश्य चांद्रं चांद्रायणमित्यर्थः शंखः हंसं मद्गुं चक्रं काकं काकोलं खंजरीटकं मत्स्यादांश्च मत्स्यान्बलाकां शुकसारिके चक्रवाकं प्ल
वं कोकं मंडूकं भुजगं तथापि मासमेकं व्रतं कुर्यादेतांश्चैव न भोजयेत् मद्गुर्जलवायसः व्रतं चांद्रायणं मत्स्यव्यवस्था प्रागुक्ता निषिद्धमत्स्या वा
अत्रेत्यर्थः धौम्यः पारावतं रथांगं च मरालं चकुलिंगकं जग्ध्वा हि कुर्कुरं यात्सर्वं व्रतेनापि न शुध्यति रथांगश्चक्रवाकः मरालो हंसः कु
लिंगको व्रतेन चांद्रायणेनेत्यर्थः अन्यत्स्मृतिभ्यो ज्ञेयं॥ ॥षट् छागेन पितॄणां तृप्तिरित्यर्थः तथा च मनुः षण्मासं छागमांसेने
ति छागो मत्स्यो वा ध्री न सादन्यः तद्विधेर्विशिष्टत्वात् यत्तु छागलं सप्त वै मासानिति मार्कंडेयेनोक्तं तदारण्याजविषयं तथा च
स्मृतिः सोमाय कुलुंग आरण्योज इति यच्च नवतर्प्यं त्यजेनक्षितिदेवलेनोक्तं तद्वाध्रीनसव्यतिरिक्तपक्षिविषयं यत्पुनर्द्वादशमासां
छागेनेति पैठीनसिनोक्तं तत्तु पराजविषयं तस्यातिपावनत्वात् तथा च सप्तमहोक्षेति पावन इति प्रागुक्तमित्यविरोधः सप्त कौर्मेण
कूर्मः कच्छपः तन्मांसेनेत्यर्थः तथा च देवलः कूर्मैः स्यात्सप्तमासिकीति यमोऽपि कूर्मः प्रीणाति सप्त त्विति यत्तु त्रीन्कूर्मेयो मांसेन एम०
मासेनैकादशाहं त्विति मनुनोक्तं तद्दशकूर्मविषयमारण्यविषयमेवेत्यविरोधः यत्तु न स्यादेकूर्मस्त्वेक एवेति निषेधस्तद्दूषय

मग्रे वक्ष्यामः अग्रे वाराहेण वाराह आरण्यसूकरस्तन्मांसेनेत्यर्थः तथा च देवलः अर्द्धमासान्वाराहेणेति यत्तु दशमासास्तु तृप्यन्ति वा
राहमहिषामिषैरिति मनुनोक्तं तन्मांसत्ववराहविषयं तस्य घृतसंभृतत्वेनोचितत्वात् तथा च श्रुतिः अग्नौ ह वै देवा घृतकुंभं प्रवेशयांच
क्रुस्ततो वराहः संबभूव तस्माद्वराहो मेदुरो घृताद्धि संभृत इति यत्तु षण्मासाच्छूकरामिषमिति मार्कण्डेयेनोक्तं तद्मांसत्वविषयं भवितुमर्ह
ति अन्यथा विरोधात् अत्रैव आह नखादेत्कूर्मसूकरावपीति निषेधाद्वाराहकूर्ममांसं न भक्ष्यमिति तन्न तस्य कालिकादिवैषम्यकालवि
षयत्वाच्छूकरवराहविषयत्वाद्वा तथा च नारदीये कार्तिके सूकरमांसं यस्तु भुङ्क्ते इति दुर्मतिः तं भुक्त्वा जायते पापो विष्ठाशी ग्रामसूकरः न
मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि इति तद्गौरो खानभक्ष्यानेत्यनुवृत्तौ हारीतः पारावतपाण्डसूकरसारिकेति उपमन्युरपि आ
न्यश्वेतवराहो तु न भक्ष्यो द्विजपुंगवैरिति नवमेषमांसेन मेषो ग्राम्यमेदः तन्मांसेनेत्यर्थः तथा च यमः मेषैः प्रीणाति वै नवेति यत्तु
तृप्यत्येकादशाब्दिकैरिति देवलेनोक्तं यच्च तथैकादशमांसस्था आरम्भयित तत्समिति च मार्कण्डेयेन तत्तत्परविषयं अत्र विकारप्रत्यये
प्रकृते तत्परिहारेण पुनर्मांसग्रहणं मांसविकारा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः तथा मांसविकारा आज्यदधिक्षीरगुडरसप्रवेशेति प्राप्तं यं॥

॥ तेनतद्धिकारा अपिकालांतरसाधितादेयाइत्यर्थः तथाचस्कंदसंवादे अत्तेहामक्षयेदितिशेषः दशमाहिषेण॥ ॥तत्प्रिरित्य
र्थः तथाचदेवलः॥दशमाहिषमांसेनेति यत्वेकादशमासान्माहिषेणेतिपेठी नत्तिनोतंजतदारण्यविषयंतद्परविषयंवाम
हिषभक्षणंचदेशविशेषेव्यवस्थितं तथाचयमः कासरोहिगिरौमेध्या इति आरण्यजायतेगिरि कासरोमहियः ननुचअ
भक्ष्याः पशुजातीनांगोखरोष्ट्राःसकुंजराः सिंहव्याघ्रश्चशरभाःसर्पाजगरकास्तथा अखुमूषकमार्जारनकुलयाम्यस्
कराः सृगालवषमद्वीपिगोलांगूलमर्कटाइति तथावादेमोर्दचनारंचहारंकौरंचरासभं कोगंतोमशिकंमांसंजग्ध्वाभवति
विद्भिः वेशरोष्ट्रागजश्वाश्वबृहषभाकगीमाचले रासभंप्राश्यचमवेद्दिद्रमिर्वाभवेभवः इतिदेवलव्याघ्रपादवृद्धदेवचनैरभ
क्ष्यमध्येमाहिषानुक्तेः सार्वत्रिकंमाहिषभक्षणंकिन्नस्यादितिचेत्मैवंमाध्वीः गिरिमंतरेणतद्भक्षणेमहादोषायत्तेः राम०
तथाचभारद्वाजः शंखेमूषकसर्पास्तेसैरभंचगिरिंविनाजग्ध्वाद्विजानश्चर्यंतिप्रायश्चित्तशतैरपि॥ ॥तस्मादेश
विशेषरावतद्भक्षणंव्यवस्थितमितिसिद्धं वार्दवार्षभंउर्दजलपक्षुसस्यजलमानुषइत्येके नारंमानुषंहारंहरिणंवा

च्यानांसिंहाश्वकृष्याहिमेकादीनां कारंकाणां कौणोवन्यः स्यात्तस्य लोमशिकालोखरीति प्रसिद्धा तस्य लोमर्कं विद्धमिवि
द्यान्त्रिः सिंः द्वीपी व्याघ्रविशेषः गोलांगूलो वानरविशेषः मर्कटग्रहणं स्यादिपंचनखोपलक्षणं एकादशपार्षतेन॥ ॥
पृषतश्चित्रमृगस्तन्मांसेनेत्यर्थः तथाच गोभिलः एकादशपार्षतेनेति अत्रेदं द्रष्टव्यं पृषतशब्देन किं चित्रगुणोवा
च्यः किंवा चित्रमृगजातिरिति तत्र यदि चित्रगुणोवाच्यः स्यात्तर्हि हरिणच्छागादीनामपि पृषतः गुणे एकादशमासतृप्तिहेतुत्वं स्या
त् ततश्चाविहिताः सर्वेपि पृषताः एकादशमासतृप्तिहेतव इत्यर्थः स्यात् अथ पृषतशब्देन चित्रमृगजातिर्वाच्यं स्यात्तर्हि तज्जा
तेर्दैववशात्कथंचित्पृषतत्वे एकादशमासतृप्तिहेतुत्वं न स्यात् प्रत्यक्षविहितजातेः परित्यागश्चेत्यर्थः स्यात् तस्मात्पृषत
शब्दस्य कथं गतिरित्याक्षेपः इत्युच्यते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायेन व्याख्यातचित्रमृगसंज्ञेनैव व्यावर्तकत्वा
च्चित्रमृगस्यैव तावन्मासतृप्तिहेतुत्वं नान्यस्येति एवं सति मृगशब्दस्यान्वेषणाच्छागादिवाचकत्वाभावात्पृषतत्वे सत्यपि
न तस्यान्वयो युक्तः तस्माच्चित्रमृगस्यैव तावन्मासतृप्तिरिति सिद्धम् ततश्चायं चतुर्थ्यंतिपार्षतैः पार्षतेके हस पृथ्वेनवमा

12 सान्यार्षितेन एकादशयार्षितेनेति देवलमनुपैठीनसिकात्यायनवचनानां विषयानुपलब्धेर्विवक्ष्याशक्यं तेवक्तुं न विषयाः॥
अथवा सर्वमृगजातिपृषतत्वं विशेषस्तेनैकादशेति सर्वेभ्यस्तत्प्रि राधिक्यमित्यर्थः तत्रश्चैवं विषयः पंचतत्र्यंति यार्षितेरिति रव
लवचनं हरिकसाहरूपचित्रहरुविषयं यार्षितेनोहसपूर्वाइतिमननोक्तं वहुशास्त्रश्रंग चित्रहरुविषयें नवमासान्यार्षितेनेतिपै
ठीनसिनोक्तं शंवरचित्रहरुविषयं एकादशायार्षितेनेति चित्रतत्परविषयमित्यविरोधः अयमाशयः त्रीन्मासान्हरुहभिर्मृगै
रितित्रिमासतत्प्रिविषयस्यहरेः पृषतेलेनपंचातर्यंतिपार्षितेरितितत्प्रिविशेषः हरुः प्रीण्यातिपंचकैरिति पंचमासतृप्तिवि
षयस्यतु हरेः पृषतत्वेन एकादशयार्षितेनेहसपूर्वे इतितत्प्रिविशेषः रौरवेण नवेवलितिनवमासतत्प्रिविषयत्वेन एकादशयार्षिते
नेतितत्प्रिविशेषः सर्वपृषतानां तत्परत्वेसति अनंतानत्विरिति अनंतावरुमांसेन लोहछागगर्भतत्पराधीतिवचनादेवं विषयविभा
गा हरिणमेषवाहमहिषशशानां पृषतत्वासंभवात् एवं कल्पनागौरवमप्यविरुद्धं प्रमाणकल्पनेदोषाभावात् तथा चांगिराः
प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिकल्प्यानि यत्नतः सीदंति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः मदोपि प्रमाणवंतिकल्प्यानि सामा

न्यानिवहन्त्यपि अदद्यश्चातथा गोपिनकश्चोनिः प्रमाणम् इति संवत्सरंतु गव्येन पयसा॥ ॥गव्यग्रहणमितरव्युदासार्थं
तुशब्दो विशेषः इतरपयोनिषेधेप्यारण्यामहिषीक्षीरं प्रशस्तमिति विशेषेत्यर्थः तथा च ब्रह्मपुराणे आरण्यमहिषीक्षीरं
शर्करां शुंठिसंयुतं मधुयुक्तं तत्तु हितं रघारस्ततमेव च तदितिनिषिद्धमाह याज्ञवल्क्यः संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जये
त् अथ मैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकं संधिनी वृषाक्रांता कामुकी अनिर्दशाऽअनतिक्रांतदशाहा अवत्सा वत्सरहि
तान्यवत्सा च स्त्रैणं स्त्रीभवं द्विस्तन्युपलक्षणमेतत् यत्र स्तर्यास्तां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्जमिति शंखेनाजाक्षी
रस्यभक्ष्यत्वमुक्तं तच्छ्राद्धेतरविषयं तस्याजाऽप्यतसीतैलं पयश्चाजाविकादिकं महिषं चारमरक्षीरं जलमत्स्यजलाश
यादिति स्कंदसंवादोक्तत्वात् वर्ज्यमिति शेषः माहिषं ग्राम्यं आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विनेति मनूक्तेः गो
नमोपि यमस्य स्यंदिनीनां चेति पयो वर्ज्यमिति शेषः यमस्य युग्मप्रसूः स्यंदिनी स्रवत्पयस्तनी क्षीरमपेयं विवत्साया अ
न्यवत्सायाश्चेति बौधायनः॥ ॥यापसेनवाययसाम्प्रतं यावत्संपयोविकारश्चातेनवासंवत्सरं त्यजेदित्यर्थः तथा च विष्णुः

संवत्सरं तु पयसा तद्विकारेण वेति अपिच मार्कंडेयः संवत्सरं तु गव्यं पयः पायसमेव वेति आदित्यपुराणे द्विविधं पायसं दद्या
दिति तथा मांसविकारांश्च दधिक्षीरगुडस्येति वचनात् पयोविकाराः कूर्चिकाक्षीरवटकादयः॥ ॥वार्ध्रीणसमांसेन द्वाद
शवर्षाणि॥ ॥तृप्तिरिति शेषः॥ वार्ध्रीणसस्त्रिविधः तथा च विष्णुधर्मोत्तरे त्रिपिबं त्विंद्रियक्षीणं यूथस्याग्रसरं तथा
रक्तवर्णं तु राजेंद्र छागं वार्ध्रीणसं विदुरिति छगलकर्णौ जलपाने यतं तौ जलं त्रिपिबस्त्वर्थः त्रिपिबतां त्विंद्रियक्षीणं श्वेतं वृद्ध
म जापतिं वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणीत्यन्यत्र निगमोपि कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः स वै वा
र्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येष नैगमी श्रुतिरिति अत्राख्यानाः प्रमाणं रक्तवर्णो वार्ध्रीणसो लक्षणत्रयविशिष्टो वेत्यविरोधः वार्ध्रीणसंम
हाशल्कं लोहजस्तूपरोमतं आनंत्यायमवेद्यत्रेति वचनात् लोहामिषं कालशाकं मांसं वार्ध्रीणसस्य वेति याज्ञवल्क्यवच राम:
नाच्च वार्ध्रीणसशब्दस्य लोहवाचित्वमनालोचितं दृष्ट्वा पृष्ठौ वा न्वा वार्ध्रीणसः तेम त्या अरण्याय स्तमरोरु हरो द्विः इति श्रुते स्तवगस्य
पाठात् श्राद्धे षट्यु मांसस्यावश्यकत्वमवगंतव्यं तथा च विश्वामित्रः धर्मज्ञास्त्वातु विज्ञाय मस्पं चामस्यमेव वा प्रद

यपितृदेवेभ्योऽर्भं जीतातिपित्रर्थेकमिति अत्र गयाश्राद्धे भोजने भुंजीतेति नियमार्थं तथा चोयमन्यु मृगजाविचमस्याणां
मांसं शाकादिमेध्यवदिति पवित्रताभिधानादिति ॥ ॥इति श्रीश्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ तृतीयकरणं सामान्यं समाप्त
मिति ॥ ॥इत्थं ग्राम्यारण्यौषधिमूलफलैरनेकमत्स्यमांसैश्च तृप्तिमभिधायाधुनाक्षय्यतृप्तिं विवक्षुः सूत्रमारभते
अथाक्षय्यतृप्तिः ॥ अथशब्दः प्रश्ने कान्यैर्वा अक्षय्यातृप्तिः कथं किं वाक्षय्यतृप्तिकरं द्रव्यमिति प्रश्न मित्यर्थः कात्स्येन
क्षय्यतृप्तिर्भवतीति वार्यः अक्षय्योऽनंतता तथा च मनुः कालशाकं महाशल्कः खड्गलोहामिषं मधु आनंत्यायैव कल्प्यंते
मुन्यन्नानि च सर्वश इति प्रश्नोत्तरमाह ॥ ॥खड्गमांसं कालशाकं लोहछागं च माठे सं ॥ ॥खड्गः सूपरः खड्गमृगस्तन्मांसं
निषिद्धगणाद्व्यतिरिक्तं तथा च विष्णुः कालशाकं महाशल्कोमांसं वाध्रीणसस्य च विषाणवर्जं ये च खड्गात्राअसूयंतीं स्तमस्य
ह इति यत्तु खड्गमांसेन त्रयोदशमासानि त्रियेठीनसिनोक्तं तत्सर्वं गविषयं लोहः सर्वलोहितछागः तथा चैयेठीनसिः सर्वलोहछा
गेनानंत्यमिति लोहितशब्दोऽत्रावयववृत्तिः एवमादि द्रव्यमक्षय्यतृप्तिकरमिति पूर्वप्रश्नस्योत्तरमित्यर्थः खड्गलोहितयोर्मध्ये

कालशाकोतिस्तत्तुस्यफलार्थः मधुमहाशल्कः॥ ॥मधुमाक्षिकः महाशल्कोमत्स्यभेदः महसेन इतिमध्यदेशेप्रसिद्धः महा
शल्कामहाकालिनोमत्स्याइतियमस्मृतिः वृहन्निवतलइतियस्यनरठिरितिहलायुधः टेकायदौप्रसिद्ध इतिकल्पतरुः कंवला
ख्यइतिकश्चित्‌शल्कोवेत्यन्ये एवमनेकविप्रतिपत्तौबलहृत्याकिरेवादर्त्तव्यः एकशल्कोद्विचंद्रश्चललाटेस्वरुःसंयुतः भुक्तवर्णस्तु
मत्स्योहिमहाशल्कः सउच्यतेइति अत्रेकआहुः कलौश्राद्धेमधुनिषिद्धमिति तथाचश्राद्धेमांसंतथामध्वितिलिखितंप्रा
क्‌तत्र विचारसहनिवंधकृद्भिर्निर्मूलप्रतिपादनादित्युक्तं कलौविधायकवचनोपलब्धेश्चतथाचयेठीनसिः परमान्नंकालशाकं
मधुमांसंघृतंपयः मुत्यन्नानितिलाविप्राः प्रशस्याहविरेषधाशास्तान्यक्षौतुसर्वेषुयुगेषुमुनिसत्तमाः पितॄणांदेवतानांच
दुर्लभानिकलौयुगइति परमान्नंपायसं देवलोपि दर्भास्तिलागजच्छायादौहित्रंमधुसर्पिषी कुतपोनीलखंडश्चयविन्ताणि एमः
हपैत्वकेइहकलौ तथा तुलसीमधुदर्भाश्चतिलाः सर्पिर्मृगामिषं एतन्मेध्यतमंनित्यंसदाचाएश्वयेद्विजाइति सुमेधाअ
पि विमांसविमधुश्राद्धंविघ्नंप्रीतिभोजनं विनासमततंकामोव्योमालिंगनवज्रयमिति॥ ॥वर्षासुमघाश्राद्धं॥ वर्षातो

मघानक्षत्रे श्राद्धमक्षय्यतृप्तिकृदित्यर्थः एतच्चापि पिंडवर्जं ज्येष्ठपुत्रिणा कर्तव्यं तथा च देवीपुराणे तत्रापि महतीं पूजां कृत्वा पितृ
देवते त्र्यक्षे पिंडप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेदिति तथा मघायां पिंडदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यतीति अत्रैके आहुः ज्येष्ठः आद्यग
र्भोद्भव इति तदयुक्तं तद्व्यतिरिक्तस्यापि ज्येष्ठत्वात् तथा च शातातपः अनाद्यपुत्रो ज्येष्ठोऽपि स्यात्तातपुत्रो निगद्यत इति अतश्च ज्ये
ष्ठपुत्ररहितेन मघायां सपिंडमेव कर्तव्यमिति गम्यते महाफलत्वात् एतच्च मघान्वितदिनांतरे न त्रयोदश्यां मघायां पिंडदा
ने ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति कनीयांस्तु त्रयोदश्यां पक्षयोरभ्युदयादृते इत्युभयथा योगो पुत्रिमात्रस्य पिंडनिषेधात् अन्यथा विभ
क्तभ्रातृणां येषां चैकस्य च पुत्राभावे महाफलत्वात् प्रत्येकस्य योगाधिकारः तथा च पैठीनसिः अत्रापि पितृगीता गाथा च्छागेन
सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च पुत्रो वा यद्वि वा पौत्रो यो नो दद्यात्त्रयोदशीमिति तथा विभक्ता वा विभक्ता वा कुर्युः श्राद्धमदैव
तं मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः प्रत्यब्दं विना अदैवतं सपिंडैकोद्दिष्टं प्रत्यब्दमुभयत्रान्वेति विभक्ता अविभक्ता वा
दैवं मघासु च श्राद्धं पृथक् कुर्युः ततोऽन्यत्र पृथग्विना नाधिकार इत्यन्वयः अथवा ततः इति सार्वविभक्तिकस्तसिः ततो विना

15 दैवतं मघाश्राद्धं च विनान्यत्र पृथक् नाधिकार इत्यन्वयः उभयान्वयेपि सयाहमघाश्राद्धयोरेव विभक्ताविभक्तयोः पृथक्पृथग
धिकारोन्यत्र न विभक्तेनैकेनैवैकश्राद्धं कर्तव्यं न पृथगित्यर्थः तथा च प्रचेताः अर्वाक्संवत्सरात्सर्वे कुर्युः श्राद्धं समेत्य वै संवत्सरेव्य
तीते तु कुर्युः श्राद्धं पृथक्पृथक् पठंति च एकादश्यां मघामन्त्रो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियां कुर्युर्नैवैकशः श्राद्धमाब्दिकं तु पृथक्पृथगि
ति किंच नवश्राद्धं सपिंडत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि अपित्र्याद्विभक्तेष्विति परिगणनात्
यत्तु विभक्ताः पृथक्कुर्युः प्रतिसंवत्सरादिकं एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैः कृतं यच्चाम्नाह्रूण्यामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते विभागे
सति धर्मोपि भवेत्तेषां पृथक्पृथगिति वचनाद्विभक्तामघादेशाद्देवे कर्मैव कुर्वीतेति दर्शाकविषयमित्यविरोधः वर्षास्विति चंद्रमासा
भिप्रायं न नु वर्षास्वित्यभिधानान्मासद्वयात्मकस्य वर्षर्तुकस्य मासे मघाश्राद्धमिति संदेहः मैवं आपरपक्षे श्राद्धमित्युपक्रमादित्यदोषः अ राम०
तः श्रापरपक्षमघायामिति तथा च याज्ञवल्क्यः याम्यं यायेत कं वा पिपितृपक्षे विशेषतः तत्र संकल्पं कुर्यात्पितृणां तृप्तिदः सदेति॥
॥ हस्तिच्छायायां च श्राद्धमक्षय्यमित्युक्तमिति शेषः सा चाग्रजस्यैव छायापर्वदिति शिवतंत्रे सामुख्यात् तथा च विश्वामित्रः यस्मान्नं तु यो

दद्यात्पितॄणां मधुना सह छायायां तु गजेंद्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणामुख इति परिभाषिकी तु सा गजस्य छायेव छाया यस्याः सा गजच्छाया मु
त्पत्त्या गौणी तथा च नानावच्छन्नानि बद्धास्त्यादिषु सैंहिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसंधिषु हस्तिच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्प
येत् प्रचेताः हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी तिथिर्वैश्रवणी या तु सा छाया कुंजरस्य तु तथा हंसे हस्तस्थिते यास्या दमावास्या
करान्विता सा ज्ञेया कुंजरच्छायाइति बोधायनीस्मृतिः वायवीये वनस्पतिगते सोमे छाया या प्राङ्मुखी भवेत् गजच्छाया तु सा प्रोक्तेति ॥
चकारो रक्तवार्ध्रीनसादिद्रव्यसमुच्चयार्थः तथा चापस्तंबः खड्गोपस्तरणे न खड्गमांसेन वाऽनंतकालं शतबले मत्स्यस्य मांसेन वार्ध्र
नसस्य चेति खड्गोपस्तरणं खड्गमांसं वार्ध्रीनस आरक्तः तथा च मार्कंडेयः वार्ध्रीनसामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु अनंतां च प्रय
च्छंति तृप्तिं गौरसुतस्तथा अष्टवर्षा विवाहिता गौरी तत्सुतो गौरः महाभारते वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षयं मनुरब्रवीत् सर्वकामैः स यजते
यस्तिलैर्यजते पितॄन् न चान्यकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कथंचनेति वर्द्धमानतिलं नवकुलं स्वं संवादेपि कालशाकं महाशल्कोलोहाज
स्य परो धतं आनंत्यायेतभवति तथा पैठीनसि रोहिताविति घृतं घृतवकुलं घृतेन भोजयेद्द्विजान् घृतं भमांसमुत्सृजेदिति वायवीये च

16 चनात् भूमौ समुत्सृजेदिति तथा यात्रं यत्रश्रीपंक्त्या यद्यत्तं भुवि पततीति तद्यत्तं बहुलमित्यर्थः यवमध्यस्य पतत् क्षितिं कृतं द्व्यमलाततत्पिहेतु
न्यंति पावनानाह॥ ॥मंत्राध्यायिनः यताः॥ ॥पंक्तिपावना इति शेषः॥ मंत्रशब्दः संहितावचनः बहुवचनमेकद्वित्रियथायेक्षं ऋग्वे
दाद्यनेकसंहितोपेक्षं वा मंत्राध्यायित्वमात्रेणैव केवलं पंक्तिपावना इति यताइति विशेषणं त चोचित्यादुत्तरत्रापि सार्वत्रिकं मनोवाक्का
यकर्मभिः। शास्त्रोक्तव्रतातिशयेन निषिद्धवर्जनेन च बाह्याभ्यंतरः शुद्धियुक्ताः यताः इत्युच्यंते अथवा यताः पंचविधः तथा च विष्णुः
तीर्थयतो यज्ञयतस्तपः यतः सत्ययतो मंत्रयत इति उच्यते॥ ॥शाखाध्यायी॥ यतः पंक्तिपावना इति शेषः शाखाशब्दो
मंत्रब्राह्मणात्मकवेदपरः अंगानां वक्ष्यमाणत्वात् तथा च शंखः यजुषां पारगो यश्च ऋचां साम्नां च पारगः अथर्वशिरसो
ध्येता ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः इति॥ ॥षडंगवित्॥ ॥षडंगो वेदस्तमर्थतः पाठतश्च यो वेत्ति स षडंगवित् तादृशा इति शेषः अनू
चान इत्यर्थः तथा च स्कंदसंवादे अनूचानाः श्रोत्रियाश्च ब्राह्मणाः पंक्तिपावना इति शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः छंदो वि एम०
चितिरित्येतैः षडंगो वेद उच्यते अत्र मंत्राध्यायिन प्रभृत्येतावत्पर्यंतगुणाधिक्यापेक्षया उत्तरोत्तरं प्राशस्त्यं सूचितं अत्र पश्चिम

हषडंगानितेषामेकंवापियोवेत्तिसर्ववेत्ति तन्नोचितं बह्वृचीत्युपलब्धेः अनूचानोक्तिप्रयुक्त्यागप्रसक्तेश्चैवं वेदाध्ययनेन पंक्तिपा
वनत्वमुक्त्वा तदसंभवे त्याह॥ ॥ज्येष्ठसामगः॥ ॥ज्येष्ठसामगशब्दो द्वेधा विवक्षितः तथाहि ज्येष्ठसामसंज्ञकं सामत्रयं यो गा
यति स तथा अथवा ज्येष्ठसामसंज्ञकं व्रतं तद्योगच्छत्याचरितुं जानाति स ज्येष्ठसामगः ज्ञानार्थस्य गमेर्ड प्रत्ययः ततश्च ज्येष्ठसाम
त्रयं गायता येन तद्व्रतं चीर्णं स ज्येष्ठसामगः तावन्मात्रेणैव पावन इत्यर्थः॥ ॥गायत्रीसारमात्रोऽपि॥ ॥गायन्तं त्रायत इति गा
यत्री सैव गायत्री तां वेदसारत्वेनोपासते तज्जपादिमात्र पर्यायोगी यत्रीसारमात्रः तथा च विष्णुः गायत्रीजपनिरत इति अथवा गयाः
प्राणास्तांस्त्रायते गायत्री सैव गायत्रीसारमात्रं सर्वमंत्रभूतं यस्य न मंत्रान्तरं स गायत्रीसारमात्रः तथा च श्रुतिः॥ सा हैषा गया
ठः स्तत्रे प्राणा वै गयाः ँ स्तत्प्राणां ँ स्तत्रे तद्यद्गया ँ स्तत्रे तस्माद्गायत्री नामेति मनुरपि गायत्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयीति गायत्रीव्रतचारीति कश्चित् अपिशब्दादन्येऽपि शास्त्रोक्ताः तथा च यमः ये सोमपा विर
जसो धर्मज्ञाः शान्ता व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः अथर्वशिरसोऽध्येतारः सर्वे ते पंक्तिपावना इति॥ ॥पंचाग्निः

॥एतस्ताद्दशाइति शेषः सभ्यावसथ्यौ त्रेता च यस्य स्युः स पंचाग्निहोत्री अथवा पंचाग्नयो मनुष्येणायरिचर्याः प्रयत्न
तः माता पिता चाग्निरात्मा गुरुश्च भरतर्षभ इति महाभारतोक्तः पंचाग्निः पंचाग्निर्ब्रह्मचारीति कश्चित् उपनिष
त्पठ्यमानपंचाग्निविद्याचेत्यन्यः पंचाग्निरेवाग्नेरुपलक्षणं तथा च मनुः त्रिनाचिकेतः एकाग्निरिति स्नात
कः॥ व्याख्यातवरः इह पुनस्तद्ग्रहणं चांद्रायणादिव्रतचारित्वप्राप्त्यर्थं तथा च यमः चांद्रायणादिव्रतचरः सत्य
वादि पुराणवित्तनिश्चयात् सर्वविद्यासु शांतो विगतकल्मषः गुरुवेदाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः विमुक्तः सर्वदा
धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः अनमित्रो न चामित्रो मैत्र आत्मविदेव च स्नातको जप्यनिरतः सदा पुष्पबलिप्रियः ऋ एमः
जुः प्रदुः क्षमा दांतः शांतः सत्यव्रतः शुचिः वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः उपवासपरायणः यथा गृहस्थो ब्रह्मचारी च व नु
वेदविद्देव च वेदविद्याव्रतस्नातौ ब्राह्मणाः पंक्तिपावना इति त्रिणाचिकेतः पंक्तिपावन इति शेष अत्राहुः त उ
शन्ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददाविति आद्यनुवाके च श्रुतौ पठ्यमाने त्रिनाचिकेतनाम्नो निपुत्रस्य प्रश्न

त्रैयविषयोच्यतेइतिश्रुतस्तस्मात्त्रिनाचिकेतस्तत्पाठस्तदर्थाभ्यांवाश्लयोयित्रिनाचिकेतइतित्रिस्त्रिनोग्निर्येनस
इत्यन्यःतन्नोचितंत्रियाचिकेतशब्दस्ययोगिकस्यवपरिभाषिकस्यवाविवक्षितत्वात् तथाहिकितज्ञानेधातुः
वतातिशायेनतयोविशेषेणाचत्वावत्सर्वयाविकेतिजानातीतित्वाचिकेतःतथाचब्रह्मपुराणेआचिके॥
तीतियाविश्वंतत्वावत्सर्वंतिस्वहःत्वाचिकेतःसगृहीणगद्वेषविमत्सरतिपठंतिचकलमूलद्दधिक्षीरगो
मयांवुघृताशनःत्रियाचिकेतउक्तोसौयोऽन्तंत्यजतिनित्यशइति अथवा अध्वर्युर्वेदभागस्तत्तद्व्रतीनिय
तोद्विजःत्रियाचिकेतःसस्मेयस्तघोगात्सुरूषोपियइतिब्रह्मपुराणोक्तोवा त्रिमधु तादृशइतिशेषत्रि
मधुऋग्वेदैकदेशस्तद्व्रतंचतदाचरणेनतदध्यायीत्येकेत्रिमधुरथर्ववेदव्रतंतच्चारीत्यन्येअपरेन्वयोचुःत्रि
पात्रीपाविशुत्थानिविघायोनिष्कर्मचपुरुषंत्र्यतिस्नातास्त्रिमधुःपरिकीर्तितइति त्रिसुपर्णाइ पं
क्तिपावनइतिशेषत्रिसुपर्णास्यग्यजुषयोरेकदेशस्तद्व्रतंचतदाचरणेनतद्भाध्यायीत्रिसुपर्णाइत्येकेनेति

18 यश्चाख्यायपठितस्यब्रह्मणिनुमासादिब्राह्मणास्त्रिसुपर्णीयठंस्याआसहस्तात्पंक्तिंपुनंतितेसोमंप्राप्नुवंतितस्यानु
वाकत्रयस्याध्येतोग्नेयतस्याध्येतास्त्रिसुपर्णइत्यन्येअपरेत्वपथोचुःपितरःसप्तपूर्वंचयज्वानोभूरिदक्षिणायस्य।
दशोमातृवंशस्त्रिसुपर्णाइतिसंस्मृतइति द्रोणपाठकः पूज्यस्तादृशइतिशेषद्रोणशब्दोऽवयववृत्तिःधर्म
द्रोणाइत्यर्थः॥तथाचगोभिलसूत्रेधर्मद्रोणपाठकइतिधर्मद्रोणोधर्मशास्त्रंतथाचस्कंदसंवादेपुराणस्मृति
वेतारःकृतस्नाकरणाश्रमाअनूचानाःश्रोत्रियाश्चब्राह्मणाःपंक्तिपावनाःयमोपिमंत्रब्राह्मणविच्चैवयश्चस्या
द्धर्मपाठकइति॥ब्राह्मोढापुत्रश्चेतिपंक्तिपावनाः॥ ॥ब्रह्मविवाहेनोढाःब्राह्मोढास्तत्पुत्रःपूतःपंक्तिपावनइत्य
र्थःचकारोब्रह्मोढापत्यादिसमुच्चयार्थःतथाचशंखःब्रह्मदेयानुसंतानोब्रह्मदेयाप्रदायकः॥ब्रह्मदेयापतिश्चै
वब्राह्मणाःपंक्तिपावनाइतिब्रह्मदेयाब्रह्मविवाहेनदत्तातदनुसंतानस्तत्संततिःइतिशब्दआद्यर्थेनसमावृत्तोइत्या
द्यन्येपीत्यर्थःतथाचमनुःवेदार्थवित्प्रवक्ताचब्रह्मचारीसहस्रदःशतायुश्चेतिविज्ञेयाब्राह्मणाःपंक्तिपावनाः

स्यादिब्रह्मचार्यधीयानः जटिलंवानधीयानमथितमनधीकानस्यतेनैवप्रतिषिद्धत्वात् यमोपिगृहस्थोब्रह्मचारी च चतु
र्वेदविदेवचेति चतुर्वेदविदिति ब्रह्मचारिविशेषणात्तत् सहस्रदोगवांसुवर्णांस्तवा स्कंद संवादोपि अग्र्याः सर्वेषुदेवेषुसर्वेप्रव
चनेषुच दानयज्ञतपः सप्ततीर्थपूताः कुलान्विताः श्रोत्रियान्वयजाश्चैवविज्ञेयाः पंक्तिपावनाइति वागीश्वरोयाज्ञि
कश्चपावनाः॥ उच्यतेसर्वमनयेतिवाक् आकरणं ईश्वरशब्दः समर्थव्याख्यातयरः यज्ञंवेत्तीतियाज्ञिकः कलकृच्छ्रा
दिव्रतकृत्पुनः पावनग्रहणं पंक्तिपावनेष्वपि पावनत्वज्ञापनार्थं तथाचोक्तं यश्चव्याकुरुते वाचं यश्चमीमांसते ध्वरं
उभौतौपुण्यकर्माणौ पंक्तिपावनपावनाविति चकारेणान्यत्र समुच्चयार्थः तथा च बृहस्पतिः यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छंदोगं
तत्रभोजयेत् ऋचो यजूंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते अटेत पृथिवीं सर्वां सशैलवनकाननां यदि लभ्येत पित्रर्थे सा
म्नामक्षरचिंतकं वा तुतृप्यति पिता यजुषा तु पितामहः पितुः पितामहः साम्ना छंदोगेभ्योधिकोत्यत इति अक्षरचिं
तकः सामविधागसः तथाच गोभिलः आमंत्रीतेजपेद्दोहानि युक्तस्तं च भोजयेत् अतिथिं गां च तत्रैव जरसान्भी

19 यात्समंततः भुक्त्वा चप्ययदश्नो भांजयेत् त्र समाहितः गोसूक्तं चाश्वसूक्तं च चंद्रसूक्तं च सामनी तरत्समस्य यत्साम तच्च
त्र यैकधीर्बुधः गांत्वासीनः श्रुचौ देशे वामदेवं ततो जपेत् एवं साम त्रिणाछन्नो भुंजानस्तु द्विजोत्तमः श्राद्धभोजन दो
षैश्च प्रहन्द्विर्नोपलिप्यते अन्यथैव हि भुंजानो हव्यकव्येषु मंत्रवित् आत्मानमन्नदातारं श्वगामयंत्यासुरीं गतिमि
ति आज्यदोहं विदोहइत्याद्या आज्यदोहाः सुनूपकृतुम्भुतये पिबा सोममिंद्रमंदतु त्वा स्वादोरित्थाविषूवत इ
ति अश्वांतर्गोदितास्तु सन्नानि सामानी यनुत्सन्नानि सामानि ऋषभान्स्त्रियः पुराजितीवां न्धसइति असत्रिवक्कार
एष्येयघा ना विति अमीनवंते अदुग्धाः पंचभिः पुरुषैर्युक्ता अश्राद्धे पाश्च गोत्रिणः षट्प्रपत्स्युपरतं युग्मः श्राद्ध
भोज्याः स्वगोत्रियाः पंचा० सिर्युक्ताः पंचपुरुषपर्यंत अश्राद्धेया इत्यन्वयः मातुले तु स्कंदसंवादः स्वसा हि मातुलसुता
यस्मात्पुत्र हर्ते द्विजः गुरुतल्पगएवासौ स चस्यात्पंक्ति दूषकः स चेति मातुलः शिष्यस्व धनहारीति विशिष्टविधिरिति
श्वशुरस्व स्त्रीयादीनां गुणत्वविधिर्निर्गुणत्वे योनिसंबंधत्वेन निषेध इत्यविरोधः नियोज्याभावे वेदोक्तेनैव

सिद्धिरित्यत्र हेतुमाह ॥ आसहस्रात्पंक्तिं पुनातीति वचनात् यतः सहस्रं विप्रयुतां पंक्तिमेको वेदवित्पुनातीति वच
नं तस्मादेकमप्यपि तादृशं पंक्तिमूर्द्धन्युपवेशयेदित्यर्थः वचनं चात्र भवति तेषामेकं पंक्तिमूर्धनि युक्तो वेदवित्स
हस्रैरप्युपकृत्स्नां तां पंक्तिं पुनातीति निसर्गयोगपरो विद्वान्समलोष्टाश्मकांचनः ध्यानशीलो यतिः शान्तो ब्राह्मणाः
पावन इति वर्ज्यानाह मनुः ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्र
वीत् जटिलं चानधीयानं दुर्वालं कितवं तथा याजयंति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् चिकित्सकान्देवल॥
कान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा विपणेन च जीवंतो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी
श्यावदंतकः प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ब्रह्मद्विट्प
रिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपति
र्गृहे भृतकाध्यापकश्चैव भृतकाध्यापितस्तथा ब्राह्मैर्यौनैश्च संबंधैः संयोगं पतितैर्गतः आगारदाही गरदः कुं

२० डाशीसोमविक्रयी समुद्रयायी बंदी च तैलिकः कूटकारकः पित्राविवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा पापरोग्य
भिशस्तश्च दांभिको रसविक्रयी धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव
च भ्रामरी गंडमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा उन्मत्तोंधश्च वर्ज्याः स्युः वेदनिंदक एव च हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको
नक्षत्रैर्यश्च जीवति पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चावरणे रतः गृह
संवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां
चैव याजकः आचारहीनः क्लीबश्च नित्ययाचनकस्तथा कृषीजीवी शिल्पजीवी सद्भिर्निंदित एव च और्भ्रि
को माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः एतान्विगर्हिताचारानपांक्तेया
न एधमानू द्विजातिप्रवरो विवर्जयेदिति एषामर्थाः स्तेनो ब्रह्मस्वान्यद्रव्यहारी तस्य पतित तत्त्वेनो पादानात्
नास्तिका नास्तिधर्मपालमित्यभिमानिनस्तेभ्यो वृत्तिर्येषां ते जटिलो ब्रह्मचारी अनधीयानस्तद्द्वेषवां

अधीयानस्य श्राद्धेयत्वात् दुर्वालः खल्वाटकः कपिलकेशो वा दुश्चर्मेति कश्चित् कितवो द्यूतासक्तः पूगयाजकाः गणया
जकाः चिकित्सका भिषजः देवलका धनार्थं देवार्चकाः देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयं असौ देवलको नाम हव्यक
व्येषु गर्हित इति वचनात् मांसविक्रयिण आपणपण्यविक्रयेण च जीवंत इत्यनेनैव निषिद्धसिद्धेः प्रेष्यो वचनार्थं ग्रामादेः।
शाकारी प्रतिरोद्धा विरोधी स्यात् त्यक्ताग्निः विहितत्यागं विनैवोधयाग्निस्या गौवार्धुषिः द्रव्यवृद्ध्युपजीवी यज्जीवी यथा।
समर्घं धान्यमुद्धृत्य महार्घं यः प्रयच्छति स वै वार्धुषिको नामेति यक्ष्मी क्षयी पशुपालो नायदिव्यः सर्पः परिवेत्ता ३
कृतविवाहाधानो ज्येष्ठभ्रातरि अकृतदाराग्निसंग्रहः निराकृतिरधीतनष्टवेदः अधीत्य विस्मृतवेदः अवेद्धिमो निराकृति
रिति देवलोक्तेः यस्त्वाधायाग्निमात्मस्यां देवाहीनैर्भिरिष्टवान् नूनं निराकर्ता अपराहीनां सविज्ञेयो निराकृतिरिति वा ब्र
ह्मद्विट् ब्राह्मणद्वेषी नानाजातीया अनियमकृतयोगा ब्राह्मणमध्यवर्तिनः गणाभ्यंतरः ग्रामीणा इति कश्चित् कुशी
लवो नटवृत्तिः अवकीर्णी स्खलितब्रह्मचर्यः वृषल्यनेकविधा तस्याः पतिः तथा च वंध्यानु वृषला ज्ञेया वृषा।

लीचम्लतप्रजाचांडालीचव्रतायाचकुमारीयारजस्वलेतिस्कंदसंवादोक्ताः यस्यगृहेभार्यायांउपपतिर्जारः वाग्दु
ष्टुरःपुनर्भूरनेकधाविधातत्पुत्रःपौनर्भवः भृतकोध्यायपरिक्रीतोध्यापकः तेनैवाध्यापितस्तच्छिष्यः गुरुस्त्रीति
शूद्रसेत्यनुषंगः अकारणप्रयातित्यंतेन पित्रोर्गुरोश्चत्यागी ब्राह्मैरध्ययनाध्यापनैर्यौनैर्वैवाहिकैः संबंधैः प
तितैः सावित्रपतितैर्व्रात्यैश्चयःसंयोगंगतःसविवक्षितः गरदोविषदोविप्रादन्येषांतस्यदानेमहापातकित्वेनसंग्र
हात् कुंडंपष्टिपलानितावत्परिमितान्नभोजीजारजान्नभक्षीतस्याःसमुद्रयायीनौकयापारंदीक्षावकः तैलिकस्तिल
यंत्रप्रवर्तकोविप्रः कूटकोविप्रः कूटकोमानतुलाकूटकारी पित्राधनार्थंविवदमानः केकरोध्यर्द्धदृष्टिर्वक्रदृष्टि
रितियावत् मद्यपोद्राक्षादिमद्यपः पापरोगीकुष्ठादिनिंद्यरोगी अभिशस्तोवाच्यमुक्तः दांभिकःपाखंडकूटधर्मधा
रीरसविक्रयीगुडलवणादिविक्रेता अग्रेदिधिषूपतिर्ज्येष्ठायामनूढायांकनिष्ठोढातत्पतिरितिघृतवतिजी
वकःपुत्राचार्योक्षरपाठकःपुत्रानुशिष्यइतिकश्चित् भ्रामरीभ्रमरवद्दर्शीजकः अपस्मारीतिकश्चित् गृह

हसंवेशकोवार्द्धुकिधर्मैवर्तमानःकुत्स्योगृहकारीसमःहस्तिगोबृहस्मकोदमनेनजीवननक्षत्रैर्ज्योतिषवृत्त्याजी
वकःयुग्माचार्योयुक्तोपदेष्टातद्व्यापीसोतसांभेदकःस्रोतोनिरोद्धातेषामाचरयोरतःसेतुकृत्स्रदूतोदूत्यवृत्तिःद
क्षाहोपकोवस्वर्थेःस्वःक्रीडेष्वाभिःक्रीडाकन्याहूषकोमूल्यादिनायोनिविदारकःदम्मलपुत्रोवषणएवपु
त्रोस्यनान्यःक्लीबोधर्मोवप्रभूत्यःअंडस्योकत्वात्सन्धिर्निर्दितीकारणोपिअपवाकृषिजी।वीविशेषणं।
वीर्यव्रतागुर्वोर्पुत्रकामवेपुर्येपिकर्षकाःसावित्रीसीःक्रियावंतस्तोराजन्केतनक्षत्राइतिधार्मिककार्षि
काध्यनुज्ञानात्आरक्षिकोमेषयोधकःमाहिषिकोमाहिषीपालःव्यभिचारिणीपुत्रःमाहिषीत्युच्यतेभा
र्यासाचैवव्यभिचारिणीतस्यांयोजायतेगर्भःसवैमाहिषकःस्मृतइतिवचनात्परपूर्वाप्राग्न्यस्मैदत्ता
तस्याःपतिःपारिपयोताहृतीयविवाहेनसंस्कृत्यैवपौनर्भवःतांपुनर्वीपेतस्मिन्यातकोमूलेनमेतहारकःअ
पांक्तेयपांक्तिस्तेषांपंक्तावपिनभोक्तव्यमित्यर्थःउभयत्रेतिदेवेमित्रेयथोपिकापाकुत्सापुत्रव्यंठामवके

तद्वागुरुतल्पगाः ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः राष्ट्रकाप्रास्तयोन्मताः पशुविक्रयि
णश्चये मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः राजध्वंसो धववधिरा मूक खल्वाटपुंगवाः वाणि
ज्योपधुहर्ता गरदा वनदाहकाः सभापानां च भेत्तार प्रदानो ये निवारकाः प्रव्रज्योपनिवृत्ताश्च वृथाप्र
व्रजिताश्च ये यश्च प्रव्रजिता ज्ञातः प्रव्रज्यावसितश्च यः समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणश्च ये अवकी
र्णा इच विरन्धो गुरुद्वेषः पितृदूषकः अस्यार्थः गुरुतल्पगो गुरुराजसुतद्दंधृतमाधवजनस्त्रियः सुताश्च
स सर्वाङ्ग छनुरुतल्पगः उच्यते इत्येवं लक्षणाः राष्ट्राकाप्रन्तयधर्मो भिलाष्टुकः मानकूटाद्या न्यादि
मानपात्रवंचकाः मधुहर्ता रोमाक्षिक चोराः प्रव्रज्योपनिवृत्ताः सभास्तिनः वृथा प्रव्रजितः पुत्रानन्नु
त्पाद्यैव संन्यासी प्रव्रज्यावसितो नववीधप्रस्यवसितो पलक्षकः वान्ताशी मुक्तं वमित्वा लालसया पुनः
नर्भोजी केशविक्रयी चामरादिविक्रेता वीरघ्नस्य काग्निः पुत्रहा वा पाठ यतः शास्त्रता प्रमादाद्य त

पुत्रस्य स्मृतिष्व दोषात् स्कांद संवादे वर्जयेत् कुंडगोलौ तु नास्तिकं रंगजीवनं जयहोमपविरक्तं च शाकुनं राजसेव
कं चिकित्सकं च गणकं कितवं हेतुवादिनं व्यामिषपारिस्त । गि ध्यायाकमनुजीद्वि जौब्रासयाय विक्रये ॥
स्थावैडालव्रतिकाः शठाः रोगहीनातिरक्तांगाः क्रूरो धूर्तः पुरोहितो अनध्यायेष्वध्यायानाः सूचकश्च
तिपादकः स्त्रीजितश्च कदर्यश्च सुहृद्वधश्च ब्राह्मतुंडिकः ग्रामयाजी शूद्रयाजी वेदसोमोपजीवकः इत्या
दि अस्यार्थः कुंडगोलौ प्रसिद्धौ रंगजीवी वल्लादिः रंजकः शाकुनः पक्षपजीवी हेतुवादी तर्कबलेन स
र्वत्र संशयकर्ता वयेति ब्राह्मणो मांसत्यागी एवं पाकस्य विक्रयी छिद्रकर्मा वैडालव्रतिकः पारिधा
र्मिकः तथा च यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतं ह स्वा ।
त्मातिवैडालव्रतिको लोकदंभक इत्यर्थः तथा च धर्मध्वजी सदा लुब्धः छाद्मिको लोकदंभिः बैडालव्रति ।
को ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधक इति शठो वंचकः अनध्यायेष्वपूर्वपाठी सूचको राजकर्णेजपः तिपादक ॥

२३ स्वग्निपाङ्क्तेयाः काण्डपृष्ठा नराधमाः हारीतोऽपि शूद्रापुत्रप्रदत्तश्रयेतथा क्रीतकासुतः सर्वे ते मनुना प्रो
क्ताः काण्डपृष्ठा द्विजाधमाः इति अयातिर्गृहस्थो मोक्षवादी श्रुतिवादरतः तथा च ब्रह्माण्डे श्राद्धाहे गुप्ता यो गोपि
नैतज्जानुकतथं चन निमन्त्रिमीयाच्छ्राद्धे बुसम्यकुकलमभीप्सते इति श्राद्धाही गुणवेदाध्ययनादयः
शेषं स्मृतिष्वोऽविशेयमित्यलं प्रपंचेन इति श्रीकृष्णमिश्रकृतौ श्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तावक्षय
तृप्तिप्रकरणं ७ इत्थं श्राद्धोपयोगि सर्वमभिधाय इदानीं गृहस्थस्य काम्यकर्मोचितमावश्यकेषु काम्य एम
कालानुपवक्ष्यंस्तु सूत्रमारभते ॥ अथ काम्या निमित्तानि श्राद्धानीति शेषः तत्राथशब्दः कात्स्न्यर्थे ॥ न के
वलं तिथय एव काम्यकालाः किं त्वन्येऽपि स्वस्वकाले सेव्या इत्यर्थः तथा च संक्रान्ति विषुव वैधृवा विशेषेया
य नहपं व्यतीपातो जन्मनक्षत्रं चंद्रसूर्यग्रहो तथा तिथिनक्षत्रवार प्र ऊर्द्ध रूपा अभ्युदयं तथा एतेस्ता

कालान्वैकाप्यानाहप्रजापतिरिति संक्रान्तिविषुवायनाविसनपोःपुण्यातिशयेन विशेषोपादानात् व्यतीपात।
स्त्रिविधः महाल्यमित्यभेदेन तथा च सिंहस्थोगुरुर्भौमे च मेषस्थो च रवौ सिनाद्वादशीहस्त संयुक्ताव्यतीपातो मह
स्कसः अल्पस्कप्रवणात्त्रिधनिष्पाद्यो नागदेवतामसाके यघमारविवारे यात्व्यत्री यानः सडच्यते इत्यकैः। निमो
नित्ययोगः अभ्युदयः शारीरीय चयादि अन्येषिस्पष्टस्यान्तरे ज्ञायोगमज्ञात व्याः एते बुभ्राद्धविधानं स्पष्टत्यन्तरेष्य
उपलब्धव्यं प्रधगौरवमभषाच वायुपुराणं पुष्टिं प्रजां स्मृतिं मेधां पुत्रानैश्वर्यमेव च कुर्वीणः पौर्णमास्यां नु
संपूर्णफलमश्नुते प्रतिपद्धनलाभाय स्त्वय क्रप्य अमावास्यां प्रयत्नेन यां श्राद्धं कुर्यात् शुचिः सदा सर्वा।
कामान वाप्नोति स्वर्गस्थानं समश्नुत इति श्राद्धषोडशकं पतीतंमयं चितं चा स्माभिरादिसूत्र इत्यलं यौ
न रुक्तयेन कलानितिथिघाह। स्त्रियोऽप्रतिरूपाः प्रतिपदि श्राद्धकृत्लभत इति शेषः अप्रतिरूपाः अ
द्वितीयरूपाः स्त्रियो भार्याः एतद्व कामनान्तरोपलक्षणं तथा च मनुः कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपांलभते।

24

सुता पितिवा पुपुराणेपि प्रतिपद्धन लाभाय तत्त्वं चास्य भनश्पतीति कन्यामिति याज्ञवल्क्य इत्यादि अत्रैतत् ॥
चिंतते प्रत पितृको जीवन्माता महः किंवत् पिंडकं श्राद्धं कुर्यात् तत्र पिंडक मिति अत्रैके आहुः द्विपार्वणस्य
विहितत्वाज्जीवन्मातामह प्रति काम्यापि कुर्व इतेतीति यावज्जनुः म्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् वि
प्रवद्धापितं श्राद्धं स्वकं पितरमाश्रयेत् पिता यस्य तु वृतः स्यात् जीवेच्चापि पितामहः पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्त्त
येत्प्रपितामहं पिता प्रहोवात च्छ्राद्धं भुंजीतेत्य ब्रवीन्मनुरिति तद्विचारितरमणीयं अस्य सार्द्धश्लोकद्वय
स्य मार्गे रन्वाहार्यादि नियतश्राद्ध विषयत्वात् तथा च निगमः यो ता जीवति पितृणां तेषां पिंडस्थाने इत्ये
के जीवतां वादेयमिति हिरण्यकेशिनुः कस्मा यज्ञविधि स्यादृष्टं गत्वा दितिनन्वेवं जीवपितृकस्य होमांत
मनारंभो वेति कात्यायनेनान्वाहार्यादि निषेधात् कथमेवमिति सत्यं कात्यायने नोक्ते वीजसनेयिमात्र नि
षेधविषयत्वादितरशाखीनां मनुवचनेज्जइवहति काम्यविहितत्वात् किंचार्थांतरं सूत्रस्य वाजसनेयि

यत्रस्य पिता स्वांशे जीवति तदा होमातमनार ओवाविंकास्मितः यदि च संन्यासीय तितो वा जीवति तदा वाजस
नेयिनोपि जीवदत्रीको ऽपः सूत्रकृतो भिप्रेत इति तथा च कात्यायनः ब्राह्मणादि हते ताते पतिते संगवर्जिते व्युत्क्र
मा च्च मृते देयं येभ्य एव दद्यात्स सोऽपिति किंच न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः येभ्य एव पिता दद्या
त्तेभ्यो दद्याच्च साग्निक इत्यनेन साग्निजीवत्पितृकस्यैवातिक्रमो विहितो न निरग्नेरिति अपि च दर्शश्राद्धं ग
या श्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकं न जीवत्पितृकः कुर्यादिति लैकच्छोग्भ्रात पेयामिसाही पितृयज्ञहयणं जीवन्माता
महाधकपलक्षयांते नापि जीवन्मातामहस्य निषेधः अन्यच्च उद्वाहे पुत्रजनने इत्यत्रापि वृद्धौ नापर।
पाक्षिकं न विहितं यत्तु जीवत्पितरि वै पुत्रः श्राद्धकालं विवर्जयेत् तेषां वा पिता दद्यात्तेषामेके प्रचक्षते इति हा
रीतोक्तेः यच्च पितुः पितुः पितृव्यो दद्यात्स पितेत्यपराक्तिरिति कात्यायनादिभिरुक्तं तत्सपिण्डीकरणं विषय
माभ्युदयिकविषयं वा तथा च वृद्धगौतमीये च सन्न्यस्तताते च पतिते सति येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः य

25 यस्तु नः पितरो यत्र पूर्वं तेत त्र मातामहाध्वं वं अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् यच्च पिंडास्त्रयः षडिति त्रिति
रित्यादिवचनेन स्वमातामहश्राद्धविधायकं तन्मृतवर्गद्वयविषयमित्यविरोधः तस्माज्जीवन्मातामहकर्तुः पितृ
र्गोद्देशेनैव त्रिपिंडकं श्राद्धमित्युचितं तथा च स्मृतिः पितृवर्गे तथा मातामहस्य च जीवेत्स यदि वर्गादौ तद्वर्गे च
शब्दो मातामहीसंग्रहार्थः प्रजापतिरपि संक्रान्तावुपरागे च पर्वोत्सवमहालये निर्वपेत्त्रीन्पिंडांस्त्रीनिति प्राप्ते
कवर्गश्राद्धे तत्र योस्यापि निषेधः श्राद्धं नैकस्य वर्गस्य त्रयो ह्यस्यानुपक्रमेदिति एवमन्यपंक्तावपि अत्र च
जीवेत्स यदि वर्गाद्यावित्यनेन वर्गाद्यो जीवेज्जीवत्तो नातिक्रमेन जीवत्पितामहादेरपीत्यर्थादुक्तं ते
न मृतपितृपितृको जीवत्पितामहादिकमतिक्रम्यापि परमादित्यर्थः तस्मात्त्रिष्वपि जीवत्पितृकस्य सपिंड
नाभ्युदयिकश्राद्धयोरेव सामान्येन सर्वश्राद्धभुजो वदति न कर्मे पाश्राद्धं नेतरस्मिन्निति चतुरस्रम् द्वितीया
यास्त्रीजन्म श्राद्धकर्तुः स्यादिति शेषः स्त्रीजन्मेति कन्याजन्मेत्यर्थः तथा च मनुः कन्यकां तु द्वितीयायामि

तिउपलक्षणं चैतत् तथाच वायुपुराणं द्वितीयायांतु यः कुर्पीत द्विपदाधिपतिर्भवेत् मार्कंडेयोपि द्वितीयश्रेष्ठप्र
दैतिकन्याविंदिनइति याज्ञवल्क्यइत्यादिकन्यावेदी जामाताअत्रैत स्त्रिंशते किमत्र पितामहादिति प्रोयोत्रेया
श्राद्धं कार्यमुनेति तत्रैके धिकारआवान्नेत्याहुः तदयुक्तं विहितत्वात् तथाच स्पष्टमापस्तंबनांदीमुखानांमप्य
वृंकन्याराशिंगतेरवौ पौर्णमास्यांच कर्तव्यं वाराहवचनंयथेति नांदीमुखाः पितामहादयः चकारादन्यपतिथा
वपितथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः कुहूपूर्वोद्य पंचम्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः कार्त्तिकंतु वरं पुत्रं लभते नात्र संशयः
तथाच कांतकांक्ष्यंति पुत्रपौत्रेभ्यः पापसंभवः संयुतः तस्मात् श्रीसत्र विधिना तर्पयेत्वायसेनाद्विति वृ
पौर्ह्रं प्रोष्ठपदी अयंतु विशेषः पितृपूर्वमिति ॥ अथ्थास्त तीयायां श्राद्धं कर्तुरिति शेषः उपलक्षणं चै
तत् तथा च मनुः तृतीयायां बंधिनइति वायुपुराणेपि वर्णधिनां तृतीयानुवणनुत्री पापनाशिनीति अ।
त्रैतइच्यते परपक्षादावत्र किमपिंडस्यादुतनेति तत्र निषेधाह पिंडकेपि केचित्ततत्पितिपित क

26 स्यात् तथा चन्द्रस्य योगादियुक्तेऽपि तद्दिने पिंडपातं नान्तर्थातिथिनक्षत्रयोगेषु प्राधान्यं तु तिथेः स्मृतं तिथिमू
लानि सर्वाणि यस्मात् व्येगुयादिकमिति पत्तुभरण्यादौ तन्निषेधः सनक्षत्रादिनिषिद्धतिथिविषयः प्रपंचितं ते
दादिसूत्रे चतुर्थ्याष्टम्यूर्ध्वपक्षव ॥ कतुस्मृतिरीतिरीष्याः क्षुद्राअजाद्यपः उपलक्ष्यां चैतत् तथा च वायुः श्रा
द्धं चतुर्थ्यां कुर्वाणः शत्रोश्छिद्राणि पश्यतीत्यादि अत्रैते ख्रियंते किं मन्त्रमात्रतिथौ मातृश्राद्धं पञ्चदशते ति
तत्रैके आहुः अन्वष्टकासु वृद्धौ गयायां च क्षयेहनि मातृश्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सहेति महा
लये मगयाश्राद्धे वृद्ध्यावन्वष्टकासु च नव दैवतमत्रस्याश्वलायनः पोहपं विदुः चतुर्विंशतिमतेऽपि स
र्वेष्वप्यपितृभ्यस्ततस्पत्नीभ्यस्तथैव च पिंडं स्त्रीभ्यः पृथग्दद्यात् सदा श्राद्धे वदे द्विज इति स्मृतिसमुच्चये पि
पृथक् श्राद्धं तु मातृणां प्रकर्तव्यं विचक्षणैः नवम्यां पितृपक्षे तु वृद्धौ तीर्थे महालये स्मृत्यर्थसारे पित
त्रमातुः श्राद्धं पृथक् पृश्नसमितिरेण्दवपि मातुरन्वष्टकावृद्धौ दर्श ताहि च महालये अत्र श्राद्धं पृथग् दि

ति अयं विशेषमृते पितरि तमुद्दिश्य जीवति तु मृतवर्गस्यैवेति पृथक् श्राद्धं जीवत्पितृकस्य नेत्येके नवमे विष
यमित्यन्ये पुत्राः पंच ॥ श्राद्धकर्तुः स्मृरितिशेषः पुत्रशब्दः पुन्नाम्नो नरकत्राणः पुत्रहेतुः पूरणादिति पितृत्वात् तथा च
मनुः पंच श्राद्धांशो भवनान्सुतानिति उपलक्षणं चैतत् तथा च वायुः पंच श्राद्धं वैव कुर्वीयाः प्राप्नोति महतीं श्रियं प्रा
क् डे योपि श्रियं प्राप्नोति पंच श्राद्धानीति अत्रैके मातुः सपिण्डपार्वणं न स्यादित्याहुः तथा च वत्स्यश्च याज्ञवल्क्य
पितृपक्षे तु अमायां वा पितुर्मातुः क्षयेऽपि हि पितुस्तु पार्वणं कुर्यादेकोद्दिष्टं तु मातृकं तथा पितुः क्षये पार्वणं
कुर्यात् प्रेतपक्षे मृतस्य तु पितृव्यमामात् ह पापमेकोद्दिष्टं सदैव हि प्रेतपक्षे तिथौ यस्य पितुरेकस्य या॥
र्वणं स्यात् तस्मात् पितृव्यापापमेकोद्दिष्टं सदैव हीत्यादिवचनेभ्यः तदयुक्तं एकोद्दिष्टस्य सामान्यलक्षणात्वि
षयत्वेनाधिरोधात् तथा च पुराणसमुच्चये अमायां च क्षयो यस्य प्रेतपक्षे तथा च अमेवेत्तरं निरग्निर
पि कुर्वीत माता पित्रोस्तु पार्वणं श्राद्धानग्निः पार्वणं योऽनमातापित्रोः क्षयेहनि करोति बुद्धिमोहेन स

२२ भवेत्पितृघातकः जमदग्निरपि आबाधसह पिंडत्वमौरसो विधिवत्सुतः कुर्वंस्तद्दशीव श्राद्धं मातोपित्रोः स्व
येहनि गौतमोपि आबाढयाः पंचमेपक्षे प्रेतास्वितु सपोपदिनार्वपांत न कुर्वन्त वर्जे पित्रा चतुर्दशीहेमादु
वपिसपिंडीकरणाद्र्ध्वं पित्रोरेवहि पार्वणं पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं सदैव हि सलं वहुना ॥ शस्त्रा
घृतद्विः ॥ कर्तुस्यादिति शेषः कद्विघृतः विजयः उपलक्षणं चैतत्तथा चवायुः षष्ठ्यां श्राद्धं तु कुर्वीतो द्वि
जा स्तंपूजयंतिहि मार्कंडे पिषष्ठ्यांपूज्योभवेन्नरः ॥ अत्र विशेषः पुराणसमुच्चये पितृकमातृद्विपितृको
भ्रातरएवन्यगोत्रजो मातु श्राद्धं तु कुर्यातां षष्ठ्यां पुत्रावुभावपि स्मृतिसमुच्चयेपि देशश्राद्धं तु षष्ठ्यां तेषे
द्विरंशायनाः सुताः क्षेत्रिणः श्रपितुश्चाहो दद्युः पश्चात्तु बीजिनः अनेकमातृकस्य विशेषो गालवेनो क्तः अ
नेकमातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षिके अर्घदानं पृथक्कुर्यात् पिंडमेकं तु निर्वपेदिति कचित्सप्तम्यां कर्तुस्या
दिति शेषः उपलक्षणं चैतत्तथाचवायु बृहत्तेयमस्तु सप्तम्यां श्राद्धानि सततं नरः महामंत्रमवाप्नोति गणानां

रामः

चाधिकोऽभवेत् मार्कंडेयो विज्ञाधिपत्यं संप्राप्यामिति अत्रैतच्चिंत्यते रजस्वलायां पत्न्यां तत्र श्राद्धं कार्यं न वा त
त्रैके आहुर्नेति तथा च श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला श्राद्धं तत्र न कर्तव्यं कृते वा पंचमेऽहनीति तन्न
प्रत्ताहे अपुत्रपत्न्याः स्वपंकार्टकनिषेधत्वात् तथा च गोतमः न पुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्दिके रज
स्वला भवेत् सा तु कुर्यात् स च पंचमेऽहनीति ॥ वाणिज्यं षष्ठ्यां कर्तुः स्यादिति शः षक वाणिज शब्देन यथा वाणिजो
ऽनेकलाभस्तथा षष्ठीश्राद्धेनानेकफलमित्यर्थः ॥ तथा च वायुः संपूर्णां वृद्धिमाप्नोति यो षष्ठ्यां कुरुते नरः मा
र्कंडेयोपि अष्टम्यां वृद्धिमुत्तमामिति उपलक्षणं चैतत्ते गयाफलमपीत्यर्थः तथा च ब्रह्मांडे आषा।
ढ्याः पंचमेषु पक्षेषु यामध्या षष्ठी सा तत्र योऽर्चयेत् गजच्छायानुस्यं तु येत्तकमिति अत्रैतदुच्यते किम
परपाक्षिकं श्राद्धं सूतकांते स्यादुत नेति तत्रैके आहुः मासिके च तु संप्राप्ते अंतरा मृतसूतके वदंति शु
द्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि विचक्षणा इत्यादि वचनान्मासिकाब्दिकयोरेवाशौचांते विहितत्वादपरपाक्षिकं
तेन तद्युक्तं अस्यापि विहितत्वात् तथा च पुराणसमुच्चये यस्य श्राद्धे समारब्धे सूतकं नियते यदि समा

४८ हूताहि पितरः सूतकांते विसर्जयेत् यदि नैवं नरः कुर्यात् सूतकाले समापनं श्राद्धं दत्तानि मनुष्येण श्राद्धान्य सुरक्ष
न्नपेइति पद्मश्राद्धं इत्यापरपलक्षण कृष्णश्रं गोपि शुचीभूतेन दातव्यं यातिथिः प्रतिपद्यते सातिथिस्तस्य कर्तव्या
न त्वन्या वैकदाचनेति एकशर्कं न वर्ष्यां कर्तुः स्यादिति शेष एकशफा अश्ववेसरादयस्तेषां दशमेकशफ
कं समूहे त्क लक्षण्यं चैतत्तच्छ्याच वायुश्राद्धं न वर्ष्यां कर्तव्यमैश्वर्यं स्त्रीणुकांक्षतेतिस्त्रियो न मध्यमां प्राप्नोतीति मार्क
ण्डेयः अत्रेतत्संदिह्यते जीवत्पितृकः किं मातुः श्राद्धं न वर्ष्यां कुर्यादुत नेति तत्रैके आहुः अमा श्राद्धं गयाश्राद्धं श्रा
द्धं चापरपक्षिकं न जीवत्पितृकः कुर्यात् पितृहा त्वपजायत इत्यादिवचनान्नैनेति अन्ये त्वाहुः अन्वष्टक्यस्य एमः
विहितत्वात्कुवइते ति तदेतद्विचारणीयं न जीवत्पितृक इत्यत्र जीवत्पितृकशब्देन किं मुख्यजीवत्पितृकमा
त्र विवक्षया क्षिकश्राद्धस्यैव निषेधः आहोस्विज्जीवत्पितृकशब्देन जीवन्माता महादेकपलक्षकेन जीवत्पि
तृकशब्देन जीवन्माता महाद्यकपलक्षके न जीवद्दर्गश्राद्धनिषेधः तत्र यदि जीवत्पितरि मुख्याधिकारित्वो

दानाभावाच्छ्राद्धमात्रस्यैव निषेध इत्युच्यते तदा जीवेत्स्य पदि वर्गादेः तद्वर्गे तु परित्यजेदिति पस्य मृतवर्गश्राद्धविधा
यकस्य वैयर्थ्यं स्यादत्र क्षयाहे पिमातृश्राद्धस्याकरणप्रसंगश्च स्यात् अथ क्षयाहे त्वेन तत्कृतिर्वंत हि मृतवर्ग
विधायकवचनस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेव यदि जीवत्पितृकशब्देन जीवद्वर्गश्राद्धनिषेध इत्युच्यते तर्हि मृत
केसदाचारप्राप्ताकरणस्य परित्यागः स्यादिति तस्मात्कथमनन्यसमाधिः उच्यते यद्यपि धर्मजिज्ञासमानानां
प्रमाणं परमं श्रुतिः द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयं लोकसंग्रह इति पराशरेण लोकसंग्रहस्य प्रमाण्यमुक्तं तथापि
स्मृतिसदाचारयोर्बोधे श्रुतिविरोधं विना स्मृतिबाधस्यान्याय्यत्वं स्मृतिविरुद्धाचारस्य बाधो न्याय्य इत्युक्तं तथा च
चतुर्विंशतिमते स्मृतिर्वेदविरोधेन परित्याज्या यथा भवेत् तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिबाधात्परित्यजेत् वसिष्ठोपि
श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तदविरोधे शिष्टाचारः प्रमाणमिति तस्मात्सर्वैः पि जीवत्पितृको मृतमातृवर्गे नवश्रा
श्राद्धं स्वयं कुर्यादित्यर्थः तथा वचनमपि अन्वष्टक्यां गयाप्राप्तौ सत्यां च मृते हनि मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि

२१ पितृजीवति गयाप्राप्तिः प्रासंगिकी नतूद्देशतः ननु चैवं मन्वाद्यादौ सर्वत्र जीवत्पितृकः कुर्यादिति न वाच्यं अन्व।
ष्टकादिकालत्रयस्यैव विशेषविधेरितरत्र निषेधसिद्धेः यत्त्वष्टकासु नवभिः पिंडैः श्राद्धमुदाहृतमिति नव
दैवत्यमुक्तं तत्साग्नेरन्वष्टकात्रयविषयं जीवन्मातामहीविषयं वा न वप्या त्रिपिंडकादिनिवारकं अत प्रा
प्त त्रिदैवत्यादिकं यथाधिकारं कर्तव्यमिति सिद्धं अन्यथा जीवत्पितृकोऽन्वष्टकाहादिकं कुर्वन्मृतमातृको न
वप्यान्नेत्यनुचितापत्तेः एवमेकादशाहाद्यावर्षिकान्तप्रेतश्राद्धव्यवगन्तव्यमिति सर्वं समंजसं द्वादशदैवत्यं चा
त्र प्रपंचितमस्माभिरादिसत्वरइति नात्र पुनरुक्तं निमित्तबहुत्वे तत्र प्रतिनिमित्तं श्राद्धानि कुर्वीत् तथा च कात्या
यनः द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात् यत्तु नैकः श्राद्धद्वयं एम
कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचिदिति प्रचेतसोक्तो निषेधः स एकनिमित्ते नैव पुनः करणविषयः तथा च बाजालः
श्राद्धं कृत्वा तु तत्रैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमेणाविति दशश्राद्धं गायः गयादि
द्विशकाकपलस्यां तथा च मनुः दशश्राद्धं द्विवरं वहः वापुरपि कुर्वन्दशश्राद्धं तु नं ऐब्राह्मीस्त्रियमवाप्नुयादि

ति अत्र गवां सर्वसंपत्तिमूलत्वात्तद्भक्षिधानेन तद्द्रव्यं प्राशस्त्यं सूचितं तथा च पुराणसमुच्चये प्रशस्ताः पूर्वि
प्रामुख्यास्तिथयः षोडशैव ताः तासां श्रेष्ठतमा प्रोक्ता दशमी श्राद्धदायिनां तिथिर्दर्शस्य पूर्वा कामकामिति
मार्कंडेयः गवां संपतिमूलत्वाच्छ्रुतिराह गोवा इदं सर्वं विभर्तीति इत्याद्यादिना देवादित्वं ब्रह्मेत्यर्थः तदुक्तं च
गोप्रास्ता हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति अत्रेदं चिन्त्यते यावदेकोऽको
द्दिष्टयोरेकदैक दिन संभवे क्रियावैयं पूर्वं कर्तव्यमुतैकोद्दिष्टमिति तत्रैक आहुः यद्येकस्मिन्नहन्येतावदेको द्दि
ष्टं तु पार्वणं पार्वणं त्वपि निर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेदिति जाबालोक्तत्वात्पूर्वं पार्वणमनंतरं तत्पाठादर्थ
स्य बलवत्त्वात् अतश्चैकोद्दिष्टं निर्वर्त्य पार्वणं समाचरेदिति तत्रान्यः तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः एकाहिके
सम्मुपस्थिते पार्वणे च क्षयाहिके प्राक्क्षयाहं प्रकुर्वीत तत्पश्चात्पार्वकेन पार्वणं अन्ये त्वदर्शे क्षयाह आपन्ने क
र्यं कुर्वंति याज्ञिकाः पूर्वं क्षयाहं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्शं समाचरेत् अथवा पार्वणस्य पूर्वं प्रवृत्तिः पित्रोः पार्वणवि

30. विषयः एकोद्दिष्टस्यपश्राद्धुतिः सपिंडैकोद्दिष्टविषयेति पुक्तमेव न चैकपाकेन श्राद्धद्वयप्राशंकनीयं एकपक्षे
न गः कुर्यादेकोद्दिष्टं च पार्वणं स प्रवेक्ष्याम्यवाराहो विप्राशी सप्तजन्मस्विति तेनैवोक्तत्वात् ॥ परिचारकाए
कादश्यां भवंतीति शेषः परिचारकादासाघनुजीविनः उपलक्षणं चैतत् तथा च मनुः एकादश्यां तथा नूप्यं
ब्रह्मवर्चस्विनः सुतानिति वा पुरः पिवेहांश्रेवानुयात् सर्वान्विप्राणां संयदं तथा एकादश्यां परं त्वष्टान मैश्वर्यं संतति
तथेति अत्रैतच्चिंत्यते अपुत्रादीनामेकोद्दिष्टोत्र किं तित्रियमोस्ति पानवेति तत्रैक आहुः संबंधीबांधवादी
नामेकोद्दिष्टं सदैव हि अपुत्रायेमृताः केचित्सुहृत्पावास्त्रियोपि वा तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणं एमः
सपिंडीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते श्राद्धे तथ निर्मेयपुत्रायस्वामिने मातुलाय च मित्राय गुरवे श्राद्धमे
कोद्दिष्टं महालयइति कात्यायनापस्तंवादिवचनात् महालयेयत्र तत्रापीति तद्युक्तं ति पितृनियमस्योक्तत्वा
त्तत्वात् तथा च नाम महालयेयत्र तत्रापीति तद्युक्तं ति पितृनियमस्योक्तत्वात् तथा च पुराणसमुच्चये अपुत्राणां

चबंधूनाम्त्विणाचार्येयोऽगुरोः रामोद्दिष्टस्सदाकार्यःपितृवत्सोविशेषतः नपार्वणेऽधिकारोस्तिपैशाकंन्यागतेरवौ।
एकादश्यांतुकृष्णायांतेषांश्राद्धंसमाचरेत् अन्यच्च एकादश्यांनकुर्याद्इतरएकोद्दिष्टाऽनिकर त्वन्नशः यस्माद्दिदेवतोवि
ष्णुपुत्रवर्गस्यनित्यशः व त्थ शातात यापिपितृस्वसृमातृस्वस्रादिपितृव्यभ्रातृमातुले: अनपत्यासुभार्यासुएको
द्दिष्टंसमाचरेत्मातुलोभागिनेयाश्चस्वस्त्रीयोभ्रातृजस्तथाश्वशुरश्चगुरुश्चैवसखामातामहस्तथा एतेषां।
चैवभार्याणांस्वसुर्मातुःपितुस्तथाश्राद्धंमात्रंतुकर्तव्यमितिवेदविदांस्थितिरितिभागिनेयःपितृव्यपुत्रीपुत्र
दृसयोनरूनांयमातामहःसपत्नमातृपितासाग्नेरप्यत्रैकोद्दिष्टमेवतथाचपुराणसमुच्चयेअग्निमंतोद्विजा।
पेतुतेषांकन्यागतेरवौपितृव्यभ्रातृबंधूनामेकोद्दिष्टंप्रशस्यतइति ॥धनधान्यपुत्रपशून्रौप्यंहिरण्यंद्वाद
दश्यां॥कर्तुस्याद्दितिशेषः धनंरजतादितथाचमनुः द्वादश्यांजातरूपंतुरजतंरूप्यमेवचेतिउपलक्षणंच
चैतत्तथाचवायुःद्वादश्यांजननलाभंचराज्यमाहुर्वसूनिचेतिअत्रैतदुच्यतेदैववशात्पित्रोःसपाहैकेकय

३। क्रमः इति तत्र कार्ष्णाजिनिः पित्रोः श्राद्धे च संप्राप्ते नवे पर्युषिते पि वा पिवा पितुः पूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासन्नियोगतः अ
न्यत्र सपिंड श्राद्धेषु आसत्ति संबंध नैकट्य क्रमेणेत्यर्थः तथा च कात्यायनः भवेद्यदि सपिंडानां तंत्रेण श्राद्धयोस्त
था संबंधासत्तिक्रमेणैव तत्र श्राद्धमाचरेदिति ननु च पित्रोः क्षयाहे किमेकपाकेनोत पृथक् पाकेन श्राद्ध
द्वयमिति तत्रैके एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोरित्यादिना एकपाकेनेत्याहुः तदयुक्तं तस्य एककाल
विषयत्वात् अन्ये दैकदिने तु पृथक् विधिः तथा च पठंति मातापितृमृताहे यः काले नापि भवेद्यदि यथाक्रमं
पितृश्राद्धं मातुः श्राद्धं तदनंतरमिति सपिंडानां तु वसिष्ठः पुरत एकेनैव तु पाकेन सपिंडानां महालये तंत्रेणाश्रा
पयां कुर्याच्छ्राद्धं दद्यात् पृथक् पृथगिति विष्णुधर्मोत्तरे च प्रेतपक्षे गयायां च गतासूनां संप्रेत हनि तंत्रेणाश्रा
पयां कुर्याच्छ्राद्धं दद्यात् पृथक् पृथगिति ॥ कुर्यान्नातिशेषं चत्र यो दर्शं कर्तुः स्यादिति कुर्यान्ते मरजंतिश्लोम
धातु जं उपरनक्षमेतत् तथा च मार्कंडेयः प्रजाप्रेधाय धन्यु छिंस्वा तेष्वं कद्मि तमो दीर्घमायुरर्थे सर्पे कु

पासुत्रयोदशी तिथिननु चत्रयोदश्यां कृष्णायक्षेयः श्राद्धं कुरुते नरः पंचत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चित
म्रिति अंगिरसा श्राद्धस्यैवप्रतिषिद्धत्वात् कथं कलश्रुतिरिति उच्यते तस्यैकवर्गश्राद्धविषयत्वाद् दिसदोषः तथा च का
र्ष्णाजिनिः श्राद्धं नैकस्य वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् अनुज्ञा अस्य येत्रस्युः प्रजां हिंसंति तत्र तइति अत्रैत छिंत
ते किमनुगमनमृतानां स्वमृताहे श्राद्धं स्यादुत भर्तृमृताहइति तत्रैके आहुः मासपक्षतिथिस्याद्येपत्ति न्या
म्नि यतेहनि प्रत्यब्दं तत तयाभूतं क्षयासं तस्यतद्धि डरित्याद्विवचनात्स्वमृताहएवेति तत्पुत्रं भर्तृक्षयाहे विहि
तत्वात् तथा च पुरवांसमनुब्रवेअयतः पत्तीवाध्यितमृत याम्नि यते नु पातस्याम्नियतेनु तत स्याः श्राद्धं प्रदातव्यं
भर्तुरेव क्षयेहनि रेणुरथि एकचितांसमारूढाहिता येहि पतिव्रतातस्याः पिंडोदकं पुत्रप्रकुर्यात् पितृवासरे पठंति च
प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा तमृतस्याम्नियतेतु या तस्याः श्राद्धं प्रकुर्वइ इत भर्तुरेवक्षयेहनि अत्रैतत्संदित्यते भर्तृक्षया
हे किं तस्याः पृथक् पिंडं औतैकपिंडेद्वयोरहरा: तत्र लौगाक्षिः मृतेहनि समासेन पिंडनिर्वपणं पृथक् नवश्रा

३२ ध्वनुदंपत्योरन्वारोहणा एव तु अस्यार्थः दंपत्योरन्वारोहणेऽप्युक्ताहे समासेन पिंडनिर्वपणं नवश्राद्धं पृथगि
त्यन्वयः नवश्राद्धं षोडशो पलक्षणं समासः पाकाद्यैकं तु शब्दो विशेषः ततश्च दंपत्योरेके वित्यन्वारोहणे
षोडशश्राद्धेष्वेव पृथक्पृथक् पाके पिंडो अन्यत्र पाके क्ये नैकपिंडे हूयो हृदेशः प्रतीति योभि नेत्वादि
कप्रेतश्राद्धयोः पृथक् पिंड एवेति निश्चितमेतदिने ष्येव शब्दार्थः तथा च एकचितां समारूढौ दंपती निधनं
गतौ पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादृनं च पृथक् पृथगिति तथा एकचितामधिरोहेच्चति थिरे वैव जायते एकपाके
व जायते एकपाकेन कपिंडे हूयो गंज्झितनामनी इति देशकालद्रव्यदेव कर्त्रैकोतां त्रिको विधिरिति चंड राम:
त्रैके भर्तुः क्षयाहे सर्वासामेव पृथक् पिंडः इत्याहुः तन्न तस्य पतिव्रताविषयत्वात् तथा च भृगु यास्मारोहणं
कुर्यास्तु स्त्रियां पतिव्रता तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक् पिंडे नियोजयेत् तन्त्रसवं चन नवश्राद्धं युगपत्तु समापये
त अपि च पुराणात् समुच्चये याकाचिन्म्रियते नारी यत्या सह पतिव्रता तस्याः श्राद्धं पृथक् कुर्यात् देकोद्दिष्टविधा

नतः।विधानत इतिपुराणसमुच्चयेदिति च भर्तुःस्ववाहे पूर्वं भर्तुर्द्दिंगोपवेशनेयश्राद्धेवाइत्येवं
त्रप्रयोकदैवतसर्वश्राद्धेष्विसर्थः पतिव्रतोव्रतीत्यत तथा अप्ययकेचिन्न वेच्छंति भर्तृयकश्राद्धंतुपो
षितांवदति पतिनासार्द्धं मृतानां प्रपतेन तु सपिंडीकरणाद्‌ उर्ध्वं एयत्वकं न विधीयते न वालिशा
न तेषां वैयात्यं वाक्यमजानतां पृथक्श्राद्धं यमात्स्मृत्याकर्तव्यं वा प्रदक्षिणाप्रिति पंक्तिपरदेश
प्रतो भर्ता श्रुत्वा नारी पतिव्रताति स्थिरे कावि शुद्धौ स्वामिपिंडंदद्यात्स्यपृथक्पृथगिति अनेकस्त्रीभि
रनेकभर्तृत्वैवो स्वामिनामसहस्नेहान्मरणे पाकैक्यनैव स्वामिगोत्रेणैव पृथक्पिंडदानं कर्त
व्यं तथा च तु पुराणसमुच्चये भर्तृतानामथ भर्तृस्वानां भार्याणां पतिनासह तं त्रेणाश्रयवा कृत्वा
श्राद्धं स्वामिक्षये ह नित्यश्राद्धं वपृथक्पृथक्कुर्या स्वामिगोत्रेणाके त्तरः स्वामिचित्याधिरोहणा।
भर्त्तीत स्पष्टगोत्रत इति भगुरपि एककाले गता सुनासूनां बहुनामप्यवाहुपोः तं त्रयाप्त्र

33 कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्स्वयं कृष्णपक्षस्य मृतस्य दौहित्रीपस्य ततः पुनः तृतीयस्य ततः कुर्यात्स्वयं कृष्णप
क्षपूर्वकस्य मृतस्येति जेष्ठानुक्रमेण बालघूनामुत्तमाधमक्रमेणेत्यर्थः पत्नीकवित्वां समारु
ढाविति वचनेन स्वपक्षस्य पिंडदानामुक्तं तदेकपतिव्रता स्त्री विषयमित्यविरोधः स्यत्पर्यं सा
रे सह दहनेतु पिंडश्राद्धादौ पाकैवं पकालैक्यं कर्तव्यमिति॥ युवानस्त्र म्रियंते शस्त्रहता स्मृतु
दृश्या॥ युवानो ये म्रियंते ते शस्त्रहता भ्रातरावपरपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टमानुवंतीत्यर्थः तथा
च स्मृति चंद्रिकायां॥ चतुर्दश्यां तु पक्षश्राद्धं सपिंडीकरणे कृते एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ राम:
स्त्रेण घातित इत्यपर्द मार्कंडेयोपि युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः तेन कार्यं चतुर्दश्यां।
तेषां वृद्धिमभीप्सते तिन्नन्नुचात्र शस्त्रहतस्यैव हताः तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्तिमभीप्स
ते तिन्नन्नुचात्र शस्त्रहतस्यैव नायमस्येति मिताक्षरानिबंधकारस्मृतिनियमितत्वात्कथं पु

यान इत्युक्तं तत्र च वृद्धयाज्ञवल्क्यः आहवे हतानेव चतुर्दश्यां विनाशः शस्त्रहतं प्रेतं ज्येष्ठपुत्रो विनश्येत् तथापि
हत्यां चाप्यधोगतिरिति अतो युवान इति त्रयोदश्यां योजनीयमिति चेन्मैवं युवशब्दस्य विनाशस्त्र
हतं प्रेतं ज्येष्ठपुत्रो विनश्येत् तथापि हत्यां चाप्यधोगतिरिति अतो युवान इति त्रयोदश्यां योजनीयमि
ति चेन्मैवं युवशब्दस्य विशेषाद्दिनादंशसर्पहताद्युपलक्षकत्वात् तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः
प्रेतकाष्ठोपललोहेषु विषव्यालविषादिभिः नखिदंष्ट्रिविपन्ना ये तेषां शस्ता चतुर्दशी जलादि
नादंशसर्पहताद्युपलक्षकत्वात् तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः प्रेतकाष्ठोपललोहेषु विष[illegible]ल
विषादिभिः नखिदंष्ट्रिविपन्ना ये तेषां शस्ता चतुर्दशी जलादिषु विपन्नाश्च वन्हो [illegible]रका
न्विताः पक्षिसर्पविपन्ना ये तेषां शस्ता चतुर्दशी कंठपाशविपन्ना ये योगिनो [illegible]र त्कना
छ्रुता वृष्टिविपन्ना ये वै प्रशांत हता [illegible] ये शीतवातविपन्ना ये शस्त्रघातह[illegible]स्त याप्य

34 प्रत्यहं तायेचतोषांशत्मा चतुर्दशी अथ वा पुत्रवानस्तत्र म्रियंते इति पाठस्तत्र यत्र सपीदस्या
श्राद्धं प्रशस्तं तस्मात् इहैव पुत्रवानो न म्रियंत इत्यर्थः तत्र योऽस्या मेव तया च महाभारते ... नात
तरिक्षेत्रः कुर्याच्छ्राद्धं त्रयोदशी नावश्यं तु पुत्रवानो रस्याम् मघासु यतानि यह इति शास्त्र ... त्वे।
कत्वं तत्र ये एक पार्वणास्त्र चयति तेन पित्रादित्रये शस्त्रहते पार्वणाभिप्रायेः अत्रैक आहुः ॥ त्रे।
पापामपि शस्त्रहतत्वेन यत्र कृष्णपक्षे एकोद्दिष्टमेव वितस्युतं पार्वण कास्ये वाति देशात् तया च स्मृति
दर्पयोरेकस्मिन्वाद्धयो वाधि विच्छेदस्त्र यावाप्ततो एकोद्दिष्टं सुत कुर्यात् त्रयाणां दर्शवद्भवेत्
तथापि त्रादय तत्रापास्यशस्त्र घातानुक्रमात् समुतः पार्वणा कुर्यात् त्रादेनैव य क्व्यति एमः
ति एकोद्दिष्टमिति शेषः स्मृति चंद्रिकायां प्रपि एकस्मिन्द्वयो वैकोद्दिष्ट विधिरिति त्रयाणां मि।
त्रयः अत्रैक आहुः रणो संयुत्वे प हारे हत प्रूरणा मपि शस्त्र हतत्वाद्युक्तं चतुर्दश्यामेवेति तत्पुत्रकृते

थां परमगतित्वात्तथा च पुराणसमुच्चये वितत्परणायं त्वं ये गोब्राह्मणाहितैषिणा स्वामिपदस्य स
लग्नायांति शस्त्रैश्च खंडशः न ते शस्त्रहतैस्तुल्या पुराणज्ञैरुदाहृताः न वर्तियत्क्रमापांति पांपाति सुरर्षे
दिरं श्रूयते चात्र गाथेयं भार्गवांगिरसा प्रतेह्वा विप्रौ पुरुहूबौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्त
श्च रणे चाभिमुखो हत इति पत्नी पते पितरश्चास्य पे शस्त्रैश्चरणेहता इति मनुना चतुर्दश्यामुक्तं त
तत्पराङ्मुखहतादिविषयमित्यविरोधः न च संमुखपराङ्मुखादिशस्त्रहतत्रयाः साम्यमुचितं तं स्मा
त्संमुखरणहतानां चतुर्दश्यां श्राद्धमेतिति अत्रान्ये प्ययवादा पुराणसमुच्चये भ्यतां श्राण्याश्च बहुशोत्र
ह्मक्षत्रविशां स्त्रियः प्रताश्च पतिभिः सार्द्धं प्राप्ताल्लोकं सनातनं नैताः शास्त्रहतैस्तुल्या पश्चात्ताः प
श्चात्पः पतिना सह दह्यंते पतिभक्तानुग्रहलोकं प्राप्नुवंति ताः न च संन्यासिनां श्राद्धं कर्तव्यं च चतु
र्दश्यां समन्यासेनात्र स्मृतिविरोधनं प्रयान स्मृतवते गीतं पुराणज्ञैः पुरातनेन विदवचनात्तातनलोक

35 दर्शी तपःसत्वा सयोगेन न ते यांति परां गतिं ये स्त्रियं त्वातुरत्वेन भ्रष्टव्रतगतशानां बुधैः नैव शस्त्रहता
स्तेपि अवस्थांतरं गर्हिताः न शस्त्रहति भिस्तास्त्वा आतुरत्वान्मृतावतः एतेषां नाममृत्कं तंपुरायां स्ता
वदंति हि अत्यातुरत्वात्सन्न्यासेनात्र प्रकृति विरोधनं यथा तत्प्रायते गीतं पुराणज्ञैः पुरा तत्रैनवेदवव
ता ततल्लोकवचनादपि मतिरुक्ता प्रयाणात्मातेष पागेष्टर यां प्रति एतव्यतिरिक्ते ऽन्य श्चतुर्दश्यां श्राद्ध
करयोत तत्रैवोक्तः जन्मांधपंगु विकलावाग्जडान्तुवृ छ्रुकाः न कुर्वंति च ये श्राद्धं कृष्णपक्षे चतुर्दशी
सात्वा शस्त्रहतान्बंधूं स्ते स्त्रियंते चिरायुषः प्रयांति परमं घोरं तेषां प्रेत हि शस्यतं इति न चैते चतुर्दश्यां एम:
प्रेतप्राप्नुवंतीति वाच्यं पितामहाद्यांत प्रेतप्राप्तेः तथा च तत्रैव अदत्वा षण्मासं प्राग्वेवोद्दाति चतुर्दशी
पितृहा चोच्यते स अद्य दिहलोके परत्र च तस्माच्छ्राद्धं पितृणां तु प्राप्य श्राद्ध चतुर्दशी दद्यात्सहतेभ्य
श्चइति प्राह पुराकृतिरिति च चतुर्दश्यां पूर्वमवश्य्या दौ पश्चाद मायामित्यर्थः। ।कात्यायनोपि शत

स्त्रादिभिर्हतस्यापि कुर्यात्प्रतिदिनं सुतः पार्वत्प्रतिदिनं सुतः पार्वणं कृष्णपक्षे तु वर्ज्जयित्वा चतुर्दशीं उशना
यदि कालांतरे वाप्यपदा शस्त्राद्युपघाते सोपि शस्त्रहतो ज्ञेयः तस्य शस्ता चतुर्द्दशी व्रह मनुः महालये चतु
र्दश्यां मघायां पुत्रवान् पिपिंडनिर्वपणं कुर्याद्यस्य शस्त्रहतः पिता तथा कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्यां मघायुक्तं दि
नं यदि पिंडनिर्वपणं कुर्यात् प्रथं शस्त्रघाति न इति अत्र विशेषो व्यास याज्ञवल्क्येनोक्तः शस्त्रप्रयुक्तः पिता
यस्य शस्त्रघाति पितामहः पार्वणं तस्यापि विज्ञे पंचत्रय २ स्ते शस्त्रघातकः यथापि हंगयक्षाभ्यां प्रंगमासि त्य
तिष्ठति तथापि पिता च वृद्धस्य प्रपितामह समाश्रिताविति तत्सदाचाराभावान्नित्यं यदा त्वस्यामेव चतुर्द्दश्यां
पित्रोः क्षयाह मन्हापि प्रेतपक्ष प्रतत्वात्पार्वणमेवेति केचित् तन्न आचारद्व्याप्यं च प्रेतपक्षे प्रेतारबेतु क्षयको
पदि पार्वणं तत्र कुर्वन् २ तवर्जयित्वा चतुर्द्दशीमिति गौतमोक्तेः सापिंविषयं पार्वणं चैत्यविरोधः ॥ अमावा
वास्यायां ३ सर्वमित्य मावास्यायां ३ सर्वमिति ८ सर्वमिति सर्वकामा अस्याममावास्यायां श्राद्धकरणे न सर्व

36 कामांस्तत्र भवत इत्यर्थः तथा च पुराणसमुच्चये श्राद्धं कुर्वन्नमावास्यां यत्नेन पुरुषः शुचिः सर्वान्कामानवाप्नोति
ष्यामुदाहृत इति अस्मान्निह्निस्तत्रैव कल्या नामार्थ्य प नार्थे र विविंशति चंद्रमाः सुषुम्नाख्या कला पासौ सूर्य
स्यान वपास्मृता विंशति द्वौ लवौ तस्यां चंद्रमाः सूर्यमंडले अमा चंद्रस्य संयोगाद्दमावास्यां विदुर्बुधाः इति अ
परपक्षे श्राद्धासंभवे यमः हंसे वर्षा सु कन्यास्थे शाके नापि गृहे वसन् पंचम्योरंतरे दद्यादुभयोरपि पक्ष
योः सुप्ते तु कन्याराशौ महालयावति स्थिते हृष्टा भवस्तु तावत्कालं भवेद्दपं द्रष्टवृश्चिकं यावदागते ये यंदीपा
हृष्टं चेन्महान्तये इति अत्र शुक्ला पंचमी तुलासंक्रांति दीपामावास्या वृश्चिक संक्रांतिश्चेति पूर्वपूर्वासंभवे
उत्तरोत्तरश्राद्धकालाः इत्यर्थः हि हतिर्भ गत्यर्था इति शब्दः समासोऽन्त्रैतच्चिंत्यं नेविधवैवकर्ता चेतदा किमा
परपक्षे श्राद्धं त्रिपिंडकं कुर्यादुत षट्पिंडकमिति तत्रैक आहुः स्वपित्रादिभ्यो दत्तुमनधिकाराज्जिपिंडकमे
वेति तरपुत्रं क्षयाहश्राद्धविनाषट्पिंडकस्यापि विहितत्वात्तथा च सभर्तृप्रभृति त्रिभ्यः पितृभ्यश्च

तथैव च विधवा कार्येच्छ्राद्धं यथाकालमतंद्रितेति षट्पिंडकमित्यर्थः कारयेदिति स्वार्थे णिच् आधिका
रविषयो वा अपर आहुः भर्त्ता हि श्राद्धमपि पत्नीकर्त्तृकं सर्वत्र पार्वणमेवेति तथा च लौगाक्षिः सर्वाभावे स्व
यं पत्नी स्वभर्त्तॄणाममंत्रकं सपिंडीकरणं कुर्यात्सुतः पार्वणमेव चेति सुमंतुरपि अपुत्रे प्रस्थिते कर्त्ता नास्ति चेत्प्र।
द्धकर्म धीतत्र पत्न्यपि कुर्वंति तस्याः पिंडं यत्पार्वणं तथेति तदप्युक्तं अनयोर्वचनयोः क्षयाहव्यतिरिक्तविषय।
त्वाद्दर्शापरपक्षमृति। विषयत्वाद्धा तथा च मनुः श्राद्धं च या नारी कौर्ध्वं यात्पार्वणमाचरेत् न तेनाप्यायते भर्ता
कृत्वा च न स्वकं व्रजेदिति पार्वणनिषेधस्य क्षयाहविषयत्वावगमात् दर्शापरपक्षमृतौ तुल्यन्यायत्वेनोचि
तत्वादित्यलमतिविस्तरेणेति भद्रं स्मृतेरनेकविषयादनं तत्त्वाच्च सर्वेषां तत्त्वं ज्ञातुमशक्यं तद्दत्तं वा नन्व
जल्पितैः स्वबुद्धिकल्पितं नेह वचनं लिखितं मया दृष्टं मूलं नममूलं वा समूलं मे न दूषयं पादृष्टं पत्स्वल्पदी
र्घेषु निबंधेषु च पद्धतं ज्ञातं स्मृत्याविरुद्धं पतत्सत्यं तित्फ दात्तत्ते प्रा प्रा पा प्र प्रमाणं वा सर्वैस्तः कर्त्तुमर्हेति

दृष्टेस्मत्कृते च विश्वासो मादृशैः कर्तुं शिष्यते कर्त्ता चेन्नचिरं ततः किंप्रियता दोषो निबंधे भवेत्तु दृश्येद धुनात
नैरपेक्षिकृते ग्रंथे कथं नादरः इत्थं ये कथयंत्यनल्पमतयस्तान्प्रत्यदोषस्पृशी क्षंतां संत इमं निबंधमखि।
लं किं वाद्रियंतां तद्दिवाणाब्धोमशुचिब्धके वर्षे कार्तिकमासके कृष्णमिश्रोऽकृतं ग्रंथं शुक्लपक्षमि
त्रं शुभं ॥ छ ॥ इत्यावसथिकश्रीमद्रतिसुखात्मजश्रीविष्णुमिश्रतनजन्मनः कृष्णमिश्रस्य कृतौ श्रा
द्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ काम्यश्राद्धप्रकरणं समाप्तं छ समाप्ता चेयं श्राद्धकाशिका सू